

ЯКІВ КАЧУРА

ІВАН БОГУН

Історична повість

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ
«МОЛОДЬ» КИЇВ 1972

У повісті відомого українського письменника Якова Качури відтворено образ народного героя, талановитого українського полководця Івана Богуна. Хоробрість, кмітливість, безмежну відданість своєму народові виявляє він у кривавих сутичках з ворогом. Повість охоплює важливий період в історії України — визвольну боротьбу 1648—1654 років, яка закінчилася возз'єднанням українського і російського народів.

Художнє оформлення та ілюстрації
ВІТАЛІЯ ПОЙДИ

есна 1648 року була тривожна. Знову по всій Україні палахкотів гнів народний. Дрижали в смертельній небезпеці, за стінами своїх замків, бундючні пани. І не одна шляхетна панна, ридаючи, ламала безнадійно руки, бо не знала, що їй судилося завтра...

Народний клич — «Смерть польській шляхті!» — як грізний привид стояв перед кожним паном, проникав за товсті мури, і не було від нього ні захисту, ні рятунку. Люті повстанці руйнували вщент усе, щоб духу панського не залишилося...

А втім, мури лубенського замку князя Вишневецького були цілком надійні. Їх захищало кілька тисяч добірного княжого війська. Полковник Чарнецький, що був гостем князя і керував безпеченством замку, теж воїн хоробрий і бувалий, який не раз розправлявся в боях з татарами й козаками, знав усі їхні хитрощі. За мурами лубенського замку, слава богу, можна почувати себе в цілковитій безпеці. А проте господар замку і володар майже всієї Лівобережної України, ясновельможний князь Ярема Вишневецький, ось уже другий день ходить понурий, грізно насупивши брови. Якось нав'язлива думка затьмарює княжі очі. Ні розважлива княгиня Грізельда, ні двірські веселощі, ні паради й гарцювання улюб-

лених княжих гусарів — ніщо не веселило його ясновельможної княжої милості. Князь Ярема хмурился.

— Нехай пан біг оберігає його дні, — співчутливо шепотілись по кутках його близькі та родичі. Прокляті хлопці! Звичайно, не хто інший, як вони, турбують князя своїми злочинницькими діями. Той лотр і зрадник Хмельницький проголосив себе хлопським гетьманом і... Хто знає-відає, чого можна сподіватися Жечі Посполитій, коли розгортаються такі небезпечні події? Все хлопство наче пошаліло. Повстання — мов та гідра. Тільки-но стали Наливайка, як на його місце — Гуня з Острянином. Розбили цих — а тут уже, дивись, Хмельницький... Панські замки — це поодинокі островці серед розбурханого моря. Так і сподівайся, що набіжить хвиля і залле, затопить, розтрощить усе в прах, що й сліду від панства не залишиться.

Дрібна шляхта звідусіль утікає, збігається до замків...

Та що з того? Великі пани Потоцькі, Калиновські й багато інших — зледа-
щіли. Один князь Ярема по-справжньому тримає в руках меч... О, князь
Ярема — звиятний воїн!

Двірське панство намагалось лестоцями розрадити князя. Але й лестоці не допомогли. Ярема вперто мовчав, зневажливо пропускаючи те панське базікання проз вуха, і хмурився, без кінця хмурився.

На десятий день, відтоді як похмируй князь згубив свій спокій, пізно ввечері приїхав пан Чарнецький. Поміж двірським панством зараз же пішли чутки, ніби пан полковник щасливо виконав якесь дуже небезпечне важливе доручення і привіз князеві Яремі втішні вісті. Мабуть, що це було близько до правди, бо Ярема немовби ожив і повеселішав. Звелів зараз же просити Чарнецького до себе.

Полковник навіть не встиг обтрусити з себе дорожньої пилюги. Стояв перед князем Яремою в покаях так, як був, у простому гусарському плащі. Схудле, почорніле від дощів і нестач важкого подорожування його обличчя з темними синцями під очима, проте, не втратило рис загартованого в боях і походах суворого воїна.

— З якими вістями, пане полковнику? — спитав нетерпляче князь Ярема, махнувши рукою на поклон і привітання полковника.

махнувши рукою на поклін і привітання полковника. Пан Чарнецький спокійно витримав пронизливий погляд моторошних зелених очей князя і з гідністю, твердо доповів:

— З поганими вістями, наш ясновельможний княже.

— Знаю, пан полковник не звик прикрашати правди, — гірко усміхнувся князь Ярема.

— Нема чого прикрашати, княже! Хлопство піднялося по обидва боки Дніпра. Хмельницький веде Січ, Кривоніс лютує на Поділлі й на Волині. З полум'ям і димом наших замків устають до неба зойки і прокляття нашої золотій ойчизні. На згарищах лежать замордовані шляхетські жінки

і діти. Шляхетська кров ллється річками і кличе до помсти, а наші ясно-
вельможні пани гетьмани тим часом...

Чарнецький замовк, шукаючи відповідних слів для виразу свого обурення.

— Пан полковник може говорити мені все, — кинув Ярема. Його маленька сухорлява постать пересмикувалася в конвульсіях ледве стримуваного гніву.

— А наші ясновельможніі гетьмани тим часом, — вів далі Чарнецький, — точать образливі, несумісні з гідністю благородного воїна, бабські ляс про небезпечність ворога, замість того щоб гарматами і шаблями розігнати хлопську наволоч.

— Хмельницький хоробрий і хитрий, а до того ще й розумний ворог, — зауважив Ярема. — Цей не дасть себе зловити так, як Наливайко... Ясно-вельможні гетьмани марно квокчуть. Цей шуліка вирве не одно курчатко у наших паніматок-квочок...

— На шуліку треба грізного орла, ясновельможний княже, — патетично вигукнув Чарнецький. Ярема бридливо потиснув плечима.

— Орел не буде захищати квочок. Орел вилетить лише тоді, коли його покличе ойчизна... І не будь я князь Ярема Вишневецький, хлопство про-
кляне той день, коли воно наважилось підняти руку на ойчизну. Пан пол-
ковник виконав моє доручення?

— Богун у замку, найясніший княже, — вклонився Чарнецький.

— Ввести! — Очі князя спалахнули хижим загадковим блиском.

— Ввести! — Очі князя спалахнули хитрим задумовим блиском. Тим часом у замку, серед панства, промайнула нова чутка, ніби пан Чарнецький, повертаючись з обозу коронного гетьмана пана Потоцького (куди він був посланий з важливими князівськими листами), пострічався в дорозі з таємними козацькими послами до самого короля. Посли мали при собі таємну відповідь на таємну згоду короля потурати хлопству в цьому небезпечному бунтарстві, аби винищити все неугодне королевів панство...

Яка ганьба! Хлопський король!

Яка ганьба! Хлопський король!
Усі надії місцевого панства покладались на Ярему. Князь Ярема не дасть загинути шляхетській вольності. Зловлені послі козацькі мають посвідчити перед князем слабкість короля... Тоді орел вилетить на помсту, і грізний меч його впаде на голови чужих і своїх ворогів шляхетської ойчизни. Серед зловлених послів козацьких, кажуть, є цей зраїця і драпіжник, хлопська душа, Богун, який торік утік, знехтувавши милістю і довір'ям свого князя. Мало йому честі було служити Яремі, невдячний пахолок! Потягнуло до Хмельницького... Нехай тепер послужить з ласки княжої на палі.

Всі ці теревені панського дозвілля в дійсності мали далеко не такий привабливо романтичний вигляд: Чарнецький не їздив до Потоцького, ніяких поїздів козацьких він не бачив і не чув, а що Богун у замку — то це правда. Мстива і всевладна рука Вишневецького дістала козака в дорозі, ледве він

з'явився на Лубенщині з універсалами Хмельницького, дістала зрадою, за гроші, але... Пан Чарнецький міг повеличатися: він привіз Яремі Богуна, того невлізного страшного Богуна, про якого в замку ходили легенди, ніби сам сатана в пеклі загартував йому руку й серце, і через те нема такої шаблі, яка могла б його взяти в чистім полі, і нема на світі тої пани, яка могла б розтопити його серце чарами кохання.

Князь Ярема стояв біля вікна, глибоко замислившись, коли до княжої світлиці ввели Богуна, міцно зв'язаного сирицею. Два княжі гайдуки, озброєні з голови до п'ят, вели його на залізнім поводі. Богун був без шапки, в простій козацькій свиті; давно не голений чуб нагадував вороняче крило; середній вік лише справніше обточив його немов вилите з бронзи тіло, наділив його сповна козацькою силою, відвагою і завзяттям, зробив привабливим для жінок і страшним для ворогів. Спокійно, навіть гордо, пройшов він тих кілька кроків по світлиці, кинув оком на суворий стрій княжих покоїв, де переважала розвішана по стінах зброя, і мовчки став перед князем. Ні безсонні ночі, ні ганьба полону, ні те, що він стояв зв'язаний в руках своїх ворогів, ні глум і приниження, яких йому довелося зазнати від Чарнецького в дорозі, — ніщо не могло зламати тої вищості, того байдужого презирства і мужності, що іскрилися в погляді бранця. Князь Ярема метнув своїми зеленуватими очима на приведенного Богуна і мимоволі довго милувався цим безбоязним відважним козаком.

— Розв'язати, — звелів він по хвилі гайдукам.

Пан Чарнецький інстинктивно поклав руку на держак своєї шаблі. Вишневецький спостеріг цей рух і саркастично посміхнувся. Що міг зробити неозброєний Богун? Нічого. Поки гайдуки звільняли Богуна, Ярема тим часом роздумував. У його уяві вставали одна по одній непривабливі картини внутрішнього політичного життя країни...

...Зубожений, доведений до одчаю великими поборами польський посполитий люд бунтується. Бунти тліють, мов та підсушена губка, спалахують з найменшої причини... Дрібна шляхта зледашчала, опустилася: кожен мріє бути «крулем». А вельможне панство тоне в розкошах, марнує час у хвастощах, інтригує при дворі безвільного короля, лестощами випрохує титули і нагороди, віддавши на волю найманцям-ландскнехтам оберігати свою честь і спокій... Яка ганьба! Їм байдуже, що козацький край — найкраща, найкоштовніша перлина королівства — горить в огні найлютішого повстання... Вельможне панство має про запас Ярему. Шибеницями й палями треба розмовляти з бунтівливим хлопством... З живим тілом, з жилами і кров'ю треба виривати дух сваволі. О, Ярема вмій це робити! І він робить. Де пройдуть полки Яреми — там трава не виросте... Він навіки втихомирить Січ — це розбійницьке свавільне кодро, шибеницями й палями доб'ється покори бунтівливого хлопства, а Хмельницького на прив'язі приведе у Варшаву і кине в ноги безвільному королеві...

Князь Ярема Вишневецький не буде просити королівських милостей і нагород. Він сам уміє нагороджувати вірних слуг. Шкода, що багато славних воїнів не стане в залізних полках. Хмельницький — не Косинський. І нема в цьому нічого неподобного, для княжої честі, коли він, князь Ярема Вишневецький, маючи на оці благо королівства, обіцяє виправити в сеймі цьому хлопцеві, Богуну, — до речі, хороброму воїнові, — скасовану посаду старшого й козацьку булаву за голову Хмельницького.... Там, де це вдається, хлопів треба бити їх власними хлопськими руками.

Ярема ще раз пильно зміряв Богуна своїм гострим пронизливим поглядом, — хотів проникнути в саму душу, — тим поглядом, від якого навіть пан Чарнецький обливався холодом. Розв'язаний Богун сміливо витримав цей погляд, не змигнувши оком. Віра в свою силу, своє право, холодно-кровність воїна, який нічого не боїться і не розгублюється перед найстрашнішим ворогом, козацька гідність і, нарешті, сповнене краси, одверте, сміливе обличчя — все в цій мужній постаті подобалося Яремі.

«Справжній воїн! Таких би воїнів побільше Жечі Посполитій. Шляхетська nobilitacja облагородила б його минуле...» Ярема подав знак Чарнецькому: «Вислати гайдуків за двері».

Здивований, але звиклий до послуху, пан Чарнецький виконав наказ. Тепер у світлиці не було сторонніх вух.

— Ти знехтував виявленою до тебе милістю... Покинув моє військо. Мало того, взявся бунтувати моїх хлопів... Знаєш, що тебе чекає паля? — уривчасто спитав Ярема, ближче підступаючи до Богуна. Бранець з гідністю вклонився.

— Знаю, княже. Справжній воїн ніколи на ліжку не вмирає... А б'ється він завше там, де йому велить його лицарська совість, честь і переконання. Ярема їдко посміхнувся.

— Твоє лицарство могло б придатися тобі в інших умовах... Ти цього не врахував. А тепер мені доводиться таке добро на палю садовити, ворогам і гракам задарма віддавати.

— Княжа ласка, — зухвало повів плечима бранець. — У мене був дід козак, і в нього завше була така приказка: «Краще гракам, ніж ворогам».

— Твій дід дурень був, — крізь зуби процідив Ярема. Пройшовся до вікна й назад, до Богуна, немов збираючись з думками. Тепер у зелених очах князя світилася скрадлива ласкавість.

— Ти заслужив палю. Але ти хоробрий воїн. А я люблю хоробрих воїнів і поважаю мужність, звідки б вона не походила. Хіба нашій матері ойчизні не потрібні сміливі відважні лицарі? Подумай. Ти міг би покрити свій важкий зухвалий злочин, заслужити милість короля й увічнити своє ім'я навіки. Шляхетський герб і слава покладуть основу для нового роду Богунів...

— Що я мушу для цього зробити? — нетерпляче перебив Богун.

— Привезти нам голову зрадника Хмельницького. Нам голова — тобі булава...

— Голова за булаву! — глузливий сміх козацький дзвінком дяпасом хльоснув Яремі в обличчя. — Мала плата, ясновельможний княже, за голову Хмельницького! Хмельницький хоче Україну аж по Львів... За таку голову не соромно віддати ціле королівство та ще й на придачу короля! Смертельно блідим стало обличчя князя. Ярема довго, безпомічно ворухив губами, поки зміг, нарешті, вимовити:

— На коліна, хлопе!

— Стаю тільки перед богом, та й то по охоті, — гордо відказав Богун, випростовуючись на весь зріст; очі його горіли страшним вогнем жагучої ненависті.

— На палю! — прошипів Ярема, задихаючись від гніву.

— Гей, гайдуки! — гукнув Чарнецький, і одночасно блиснула його вихоплена шабля.

Але рука полковника не встигла звести шаблю. З нелюдською силою Богун схопив Чарнецького за зап'ясток: шабля випорснула, підхоплена козацькою рукою.

— Раз мати родила, раз і помирати! — Одним стрибком козак опинився біля грізного Яреми. Блиснув кривий Яремин ятаган, подарунок татарського хана. Стукнули шаблі, викрешуючи першу іскру смертельного бою. Відбив Ярема перший Богунів удар, бо й сам був звияжний воїн у боях.

А вже ззаду на Богуну набігали вірні княжі гайдуки.

— Беріть живим! — наказав Ярема.

Та ще не вродився той, хто міг би взяти Богуна в бою живим. Є ще в козака для князя про запас удар, від якого ні один у світі пан не вбережеться. Богун націлівся, змахнув шаблею, а потім раптом, блискавично, на льоту, перехопив свою страшну зброю з правої руки до лівої і, маючи тепер перед собою підставлене ліве плече князя, вдарив по ньому з усією силою козацької ненависті.

— За тебе, Богдане! — вигукнув Богун.

Захована під кунтушем сталевая сорочка князя на лівому плечі залилася кров'ю. Ярема похитнувся. Ойкнув пан Чарнецький з гайдуками.

— Єзус-Марія! Захищайте князя!

Знетямлені вірні гайдуки кинулись наосліп: захистити або вмерти. Та Богун не думав більше нападати. З незвичайною спритністю, мов вихор, крутнувся він, відбиваючи удари засліплених страхом гайдуків, пробив собі дорогу до вікна, і коли в світлиці гримнуло два постріли — Чарнецького і Яремин, Богун уже був за вікном, укритий вечірнім сутінком.

І пропав слід козака. Обшукали в замку кожну п'ядь землі, всі сховища — пішов немов у воду.

— Характерник, — тихо з жахом шепотілись поміж себе гайдуки.

Тієї ж ночі, перед ранком, замкова сторожа випустила з замку сварливого нетерплячого хорунжого з двома гусарами. Ставний молодий хорунжий вимагав скоріше опустити звідний міст.

— Гей, там! Швидше чухайтесь! Погоня! Напали на слід Богуна! — І вихором проскочив по той бік замкових валів, збиваючи з ніг сторожу. Вихопившись аж ген за місто, молодий хорунжий обернувся на коні до замку. Глузлива посмішка заграла на його сміливому обличчі.

— До кращої зустрічі, пане Чарнецький!

На ранок у замку знайшли три трупи, не долічилися трьох коней і двох конюхів з двірської челяді.

11

Весна застелила степ зеленим несходимим килимом. Нема йому кінця-краю. Так просто й вільно у степу, що, здається, дай сюди людей з усього світу — і всім вистачить місця для вільного щасливого життя.

Аж ні — степ не вільний. Степом ішло військо. Два дні тому¹ вранці січове товариство вислухало на січовому майдані подячний молебень святій

покрові про дарування перемоги над ворогом. Січовий панотець Микита нашвидку, підтикавши ризи, з-під яких видно було добрячу козацьку шаблю, окропив святою водою козацькі лави. Виїхав наперед війська козацький гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький. Махнув булавою.

— З богом, товариство!

І чотири тисячі січового товариства з арматою¹, з усім бойовим припасом відділились від Великого війська запорозького і під голосний поклик бойових сурм вирушили з Січі в похід на славу і на смерть за волю України. Військо йшло вже другий день, з короткими перепочинками, поспішаючи до Кодака. Пильно чатували в степу вислані вперед і на обидва боки козацькі роз'їзди.

Шпиги гетьмана Потоцького (прикуті в обозі до гармат) виказують: «Вислав гетьман свого сина о десяти тисячах, жеби заступити козакам дорогу на Кодак...»

— Не бачити тобі, стара халяво, Кодака! Даремно той твій жовторотий горобець, синок, допріж часу нахваляється.

Хмельницький прискорив марш. Незабаром і Кодак з'явиться. Нараз гостре Богданове око здалеку помітило в степу підозрілий рух кінноти.

— Татарам Тугай-бея ще не час тут бути... Невже встиг Потоцький?

Загін, близько двох сотень, видно, недобачав того, в якій грізній небезпеці опинився він, безпечно перетинав шлях, відходив від Дніпра і заглиблювався в степ.

Передові дозорці причаїлися — їм був наказ: «Помічених окремих супротивників і шпигів ловити без гвалту, купне ж військо в жодному випадку не полахати й о тім, не гаючись, одразу сповіщати...»

По знаку Хмельницького від головного Стеблівського куреня відділилися дві кінних сотні. Загін продовжував свій рух, не відаючи того, як козацькі сотні відірвалися й відразу зникли в степовій глибокій балці, що підковою заходила на ворога ззаду і на правий бік наперехват. Козацький слід знайшовся аж тоді, як ворогові близько за плечима блиснули козацькі шаблі й розітнувся громовий голос Богдана:

— Почастуєм польську шляхту, лицарі-молодці!

Застуканий зненацька ворог обернувся лицем до козацької лави і так, скупчений, в німому здивуванні застиг на місці. Один лише молодий ставний хорунжий, краса польської гусарії, мабуть знетямившись від сорому, що так необачно дав себе зловити, вимкнувся з рядів своїх жовнірів і, підстроживши коня, погнав наосліп, просто під козацькі шаблі.

— Це мій! — гукнув Хмельницький, направляючи свого коня назустріч.

Метнулись підострожені коні. На льоту покрили віддаль, що розділяла обох супротивників. Хмельницький вже був наготовився піднести шаблю,

¹ Армата — артилерія.

¹ 10 квітня 1648 року похід Хмельницького на Жовті Води.

щоб одним ударом по-козацькому проїняти ворога... І раптом... Що за вража мати? Шабля молодого хорунжого сковзнула в піхви, а натомість полетіла вгору його шапка.

— Згода, батьку! Згода! — привітався радісний Богун, щиро сміючись з своєї вигадки.

— Слава війську запорозькому!!! — гукали переодягнені богунці.

Здивований Хмельницький осадив коня.

— Цур тобі, Іване! Що це за комедія?

— Сам здоровий, бачиш, у панів повдягалися, — пояснював Богун. — Хлопці голі, все Яремина челядь, по лісах стикалися, де їм своєї одежі набрати? А панської вистачить. Молодці на руку гої: ріжуть панів, як поросят на великдень!

— Щастя, боже, на почин! — пожартував Хмельницький. — А нам добра сотня молодців не вадить...

Старі друзі-побратими сердечно обнялися, не сходячи з коней.

— Що чувати з ляхами?

— Певного нічого, гетьмане. Я там трохи, ненароком, погостював у Яреми і, коли вже вибрався сюди, — в дорозі чув...

Богуніві відомості збіглися з тим, що знав Хмельницький.

— Думаю, ляхів нам зустрічати недалеко, — міркував Богун. — Я так, не в зневагу тобі кажучи, гетьмане, вже й місце знайшов для зустрічі...

— Де саме?

— Жовті Води.

Козацький вожда на хвилину замислився. Позиція, що її пропонував Богун, являла собою висоту, подібну до півострова. Річка Жовті Води ділилася тут на два рукави: західний — річку Жовту і східний — Очеретяну балку. Висота, оточена з трьох боків — східного, південного і західного — річками, була панівною в цій місцевості. Позиція дуже зручна тим, що тут і ліс, і вода, і пасовисько для коней, і, крім того, вона лежить на широкій битій дорозі, від західного краю запорозьких вольностей, — дорозі на Січ. Молодому Потоцькому не минути Жовтих Вод. І коли тут добре окопатися, поставити гармати, то...

Проникливий розум і військовий досвід Хмельницького відразу оцінили всю вагу вибраної Богунем позиції.

— Кращого місця для зустрічі, як ти, Іване, вибрав, нам, мабуть, і не знайти, — схвалив він Богуну пропозицію. І підсилене загоном Богуня козацьке військо рушило.

— Через Кодак — на Жовті Води.

III

В козацькому таборі, на Жовтих Водах, панувала незвичайна тиша. Не видно було людей, не чути гомону і криків, навіть коні не іржали. Козацьке військо, розташоване чотирикутником, окопавшись валами і отаборене за своїм звичаєм возами, виставивши на валах гармати, стояло готове до бою.

Богун з обозним Чорнотою вдвох спостерігали з високого дерева за підходом польського війська. Усе йшло так, як передбачав Хмельницький. Стефан Потоцький, не підозріваючи козацької засідки, вів своє військо просто на козацький табір. Ось воно вже підійшло до річки Жовтої. Почало переправлятися на лівий берег. Гарячий молодий Чорнота хвилювався:

— Тепер саме бити їх.

— Нехай розділяться по половині... — Богун пильно слідкував за переправою. З подвійною обережністю вимірював він силу ворога. Хмельницького не було в обозі. Вони обидва з Чорнотою порядкували військом. Гетьман поспішив учора до Дніпра, у Кам'яний Затон, назустріч реєстровим козакам, що, змушені запродавцем, генеральним осавулом Барабашем, пливли сюди під польськими знаменами на з'єднання з Потоцьким. Хто знає, може, там проллється братня кров? Тоді боротьба затягнеться. Козацьку запорозьку силу берегти треба... І Богун, який ніколи не знав міри молодечькому завзяттю, розважно вичікував слушної хвилини.

— Ти дивись-бо, що воно там робиться? — понукував його раз у раз Чорнота. — Бачиш, ляхи либонь назад повертають.

— Бачу.

Кілька кінних хоругв¹, що вже були перейшли на лівий берег Жовтої, раптом повернули знову через річку, до правого берега. Виходило, що Потоцький якимось довідався про розставлену йому козацьку пастку. Тепер він відійде назад і, звичайно, з'єднається з головним коронним військом.

«Прикувати до табору», — вирішив Богун.

— Доведеться нам, Івасю, стати трішечки на хвіст ляхам... Нехай підждуть батька, — радився з Чорнотою.

— Давно пора! — зрадів Чорнота.

І розімкнувся козацький табір. Ринула добірна запорозька кіннота. З гуком, свистом одним махом доскочила до польських хоругв.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — літав попереду призивний поклик Богуня.

— На загибель ляхам! — обізвалися до нього ліс і поле.

Обернулися чванливі пани. Панський гонор! У кожного шапка закосичена пером. Лють до хлопа пориває взятися за шаблю.

¹ Хоругва — військовий підрозділ.

— Смерть реbelie!¹

Першим кинувся наосліп пан Чарнецький, а за ним і все засліплене від люті панство кінно вдарило на козаків. Застогнала земля під кінськими копитами обох сил — козацької і панської. Міцно зішлись вороги. Зразу рубнулися стіна на стіну, а потім немов вихром усіх порозмітало — один на один: пани ладні були втопити в хлопській крові свою лютість; козаки шукали слави, перемоги й погибелі на панів.

— Га, сто дяблун! Ти вже тут, головорізе! — кричав Чарнецький, пробиваючись до Богуна. — Тепер я вже не випущу тебе з своїх рук!

— Моє шанування панові. Прошу підждати трохи, — глузував Богун. — Ось я лише впораюся з панськими собаками і тоді до послуг пана!

Чарнецькому так і не довелося зійтися з Богунем. Не зважили пани козацького завзяття. Не в добрий час зустрілися. Порозмітало їх козацька сила. Багато шляхти наложило головою. Недобитки кинулися врозтіч, через воду, до правого берега. А за ними й пан Чарнецький — втікаючи, згубив свою полковницьку з пером шапку в Жовтих Водах. Перемога підбадьорила козацтво. Проте Богун звелів не переходити на правий берег. Там стояла вишикувана міцна, загартована в боях піхота з гарматами, прикрита по боках добірними драгунськими й гусарськими полками.

— Нехай пани самі подумують, як їм утікати, — розсудливо доводив Богун захопленому першим успіхом Чорноті.

Десь от-от мав підійти з військом Тугай-бей. Та й сам Хмельницький — така була Богунова думка — повинен би повернутись не з порожніми руками... Велику справу задумав Богдан! Тут не можна легковажити. І обережний Богун обмежився лише тим, що порадив Чорноті підвести козацький табір на ніч ближче до берега. Тепер польський обоз був скований на очах.

Надходив вечір. Коронне військо Стефана Потоцького, розхолоджене невдалим боем на переправі, окопувалося на ніч. У козацькому таборі, як і раніше, не чути було ні співів, ні криків, не виїжджали з табору охочі молодці помірятися з паном козацькою силою. Лише де-не-де обізветься до своїх козацький вартувий, — і знову все затихне. Тихо здійснювалася ніч над берегами...

На ранок Стефан Потоцький зібрав своїх військових радників. Справи коронного війська виглядали вкрай погано: спереду, на висоті, стояли козаки; праворуч була річка Зелена, притока Інгульця, рівнобіжна до Жовтих Вод; ліворуч простяглася глибока балка Княжі Байраки, вкрита непрохідним лісом, замкнена річкою Великим Омельником; скрізь — пра-

¹ Смерть бунтівникам! (Польськ.).

воруч і ліворуч — глибокі трясовини, багнища. Податися вбік, щоб обійти козацький табір, неможливо. Єдиний вихід — назад.

— Що маємо діяти, панове? — питав своїх радників молодий Потоцький.

— Подвоїти свою мужність, вийти з табору і розбити хлопську наволоч, — пропонував пан Чарнецький, палаючи жаждою помсти за вчорашній бій на переправі.

Пан комісар Шемберг був іншої думки:

— Дніпром до нас поспішають разом з рейтарами реєстрові козаки. Для чого легковажити? Моя думка, краще закріпитися і чекати допомоги.

Поміркуваність пана Шемберга взяла верх. Збили міцніше вози. Поставили вартові хоругви. А вся решта війська стала до роботи — виводила земляні вали. Пихаті пани скидали пишні кунтуші і, закативши рукава, для прикладу іншим брались за лопати. Працювали безперервно до полудня. Під полудень на горизонті знялась курява. За всіма прикметами сюди йшло військо. Курява наближалася — росла надія.

— Підмога йде! Підмога!

Згодом у куряві зачорніла суцільна маса грізної великої числом кінноти.

— Ми врятовані! — Пани на радіощах обіймалися.

— Тепер ми канчуками розженемо хлопську наволоч!

— Хмельницького на палю!

— З того лотра, Богуна, з живого здерти шкуру!

Кіннота порівнялася з коронним військом, підкинула шапки вгору, збудила своїм криком бойовим усю околицю...

— На рани боскі! Що то є!

Сподівана допомога на очах усього здивованого панства поминула польський табір і, не зупиняючись, вихром промчала до козацького обозу.

— О зрадливі пси! — стогнав від люті пан Чарнецький.

Крик одчаю і прокляття звис над польським табором.

— Зрада-а-а!!!

Його заглушив козацький крик бойової зустрічі і братнього єднання.

— Слава-а-а!!!

Козацький табір клекотів, мов відголос близької бурі. Повітря гуло, насичене радісними вигуками й привітаннями.

— Здоров, Ганджа!

— Здоров, Кривуля, вражий сину!

— Вирвихвіст! Добрина! Тур! Здорові, братчики!

— Привет с Великого Дона! Помагайбе!

— Стенька, язви тя чума! Друже мій єдиний! Знову заманулося до нас?

— Пришел, ядрена душа! И товарищей привел!

— Спасибо, батько нас с дороги подобрал... На себя охулки не положим. Панов крушить рука чешется!

Хмельницький поспішав знайти в обози Богуну. Він, здавалося, підріс тепер на цілу голову — вирісла враз, козацька сила, подвоєна енергія горіла в його вольовій рішучій постаті. Ніколи ще Богдан не був таким веселим. — Як наші ляхи, тут поживають? — питав він Богуну по тому, як вони на radoшах обидва обнялися.

— Ляхи наші, гетьмане, дуже гонорові стали,— сміючись, казав Богун.— Не хочуть самі штанів скидати...

— Скинемо! — погрозово гукнув Хмельницький. — Я з самого Потоцького штани скину... На глум усієї Польщі!

І коли вже трохи заспокоївся, провадив далі:

— Спасибі Тугай-бею, дав мені під козаків п'ять тисяч коней, а то б сьогодні не поспіли... Ми вже йому за це п'ять тисяч панів одсиплемо, хай знає нашу добрість. Завтра починаємо генеральну баталію. Тобі, Іване, буде багато діла. Бери вночі піший загін козаків і нишком, тут мені тебе не вчити, виводь його болотами...

— На Княжі Байраки? — підказав Богун.

Хмельницький схвально усміхнувся.

Хмельницький схвально усміхнувся.
— Недарма ж ото про тебе кажуть, що ти характерник. На Княжі Байраки. Засядь там — і пильнуй. А втім, роби як сам знаєш, коли збиті на-
зад ляхи покажуться в чистім полі...

— Будь певен, гетьмане. Поля їм не бачити,— пообіцяв Богун, красномовно поклавши руку на руків'я своєї шаблі.

— Ото ж і я так думаю. А щоб панам не соромно було згадувати, що їх побив простий козак, то я придбав тобі оцю річ... Гей, молодці! Усе славно запорозьке товариство, чуйте! — зринув над табором громовий голос Богдана. — Годиться нам козак Богун полковником?

Богдана. — Годиться нам козак Богун полковником!
Годиться батьку! — покрив його одностайний вигук усього козацтва.

— Годиться, батьку! — покрив його одностайний вигук усього народу. — Гетьману! — гетьман упрочисто, на очах усього війська, вручив Богуну

— Прийми! — І гетьман урочисто, на очах усього війська, вручив Богдану полковницький пірнач. — Носи його, полковнику, на страх ляхам, на честь і вічну славу Україні.

— Слава!!! — підхопило все козацтво, вкриваючи хмарою шапок ясне про-
зоре небо.

Стояла тиха зоряна травнева ніч. У балці Княжі Байраки, що місцями сягала шістдесяти сажнів глибини, було темно, мов у домовині. Глибокі борта, провалля й урвища, порослі густим лісом, поховали тут не одну душу, що попадала сюди вночі. Недоброї слави зажила собі балка. Пропаші душі стогнали і ридали в лісовій темряві так моторошно й страшно, що найодчайдушніший козак, який нічого в світі не боїться, проїжджаючи вночі повз

Княжі Байраки, хрестився і швидше підганяв коня. Але цієї ночі вся нечиста сила десь зникла. Натомість було чути приглушене глибиною балки рипіння пилко, стукіт сокир, хрюскіт поваленого дерева... Це Богунів загін готував Потоцькому «перейму».

— Не жалійте кілля, молодці! Насаджуйте густіше, щоб пан який бував, як слід розставляти в хитро споруджених вовчих ямах гострі палі, як рубати, споруджувати засіки. До ранку вся балка являла собою хитро влаштовану страшну пастку, в багатьох місцях пересічену непрохідними для собак засіками, оточену густо вовчими ямами.

На світанку козацькі дозорці перейняли переодягненого старцем посланця. Пани сповіщали коронного гетьмана Потоцького про свою велику скруту. «... гетьман, ані святий бог! —

— Ніхто вам, панове, не допоможе, ні коронний гетьман, ані святий бог! — глузували Богунові козаки і виводили посланця, показуючи йому свої споруди.

— Отут вам, ляхи, і скрутиться і змелеться...

— Отут вам, ляхи, і скрутяться і змелеться... Зловісно червоно займався схід сонця. Сонце посилало на польський табір свої велетенські вогнисті стріли, що проймали серця жовнів забобонним страхом. Білого дня стогнали в лісі сичі. Тихо, оглядаючись на панів, шепотілися проміж себе польські драгуни — українці.

— Як же нам проти своїх братів іти...

— Рука не підіймається.

— Рука не підіймається.
 Стефан Потоцький наказав виводити в поле полки. Виходили на праве крило грізні в блискучих шоломах, у важких залізних сорочках коронні гусари — надія всього війська, їх вів, щоб перемогти або вмерти, пан Чарнецький. Понуро ставали на лівому крилі драгуни пана Сапєги. В центрі лаштувалися гармати й піше військо пана Шемберга.

— Хлопи ще відчують нашу міць.

— Хлопи ще відчують нашу міць.
Молодий Потоцький ще не втратив віри в своє щастя.
Козацькі сурми грали до бою. Гримів перед полками могутній голос
Хмельницького.

Хмельницького.
— Браття, славні лицарі низового війська запорозького, і ви всі, козаки, сини єдиної матері-України! Настав час нам міцно стати за наші козацькі вольності! Пани відібрали нашу волю, честь і віру нашу православну, від батьків нам заповідану, гірше лютих і невірних басурманів під ноги топ-чуть... Обернули нас на своїх хлопів! Випалили і понижили наші мирні оселі! Погвалтували наших матерів, жінок, сестер... Невинна кров мордованих братів горить на наших стягах! Стійте сміливо проти чванливої лядської шляхти! Бийте ляхів, як батьки ваші їх били, нещадно! Пригадайте славу дідів ваших... Наливайка, Гуню, Острянина! Вони кличуть вас...

Уперед, до перемоги!
Зашуміли козацькі знамена. Здригнулося поле. Грізний гомін бою проко-

тився з краю в край по всій околиці. Тисячі мушкетів вистрілили водно-раз, обволікаючи небо й землю порохом димом. Ішли піші запорозькі курені. Всі у сірих свитках, у білих, на смерть одітих, сорочках, поголені чуби. Ішли без вигуків, щільними рівними рядами.

Ударили польські гармати. Колихнулася стіна панцирних гусарів.

— Не бендзе хлопам ласкі! — крикнув пан Чарнецький.

І панцирні лави рушили вперед: крізь дим, під рев гармат, котилася залізна хвиля чимраз дужче й дужче. От-от набіжить, ударить і потрошить у прах козацькі курені. Але напроти неї вже гримів Хмельницький:

— Піші курені, роздайсь!

Вихопилась козацька кіннота — немов скеля обвалилася, приймаючи на себе лютий вал.

— На бога! — зблід Стефан Потоцький.

Панцирні гусари вдарились грудьми об скелю одномасної козацької кінноти, зіткнулися на короткий час в гарячому двобої, змішалися й розлетілись безладними табунами, вкриваючи поле своїм трупом. Не встигли приголовшені пани опам'ятатися, як знову жах скував їм руки і серця. Піші запорозькі курені громили центр. Драгуни пана Сапєги — українці — враз несподівано вимкнулися з поля, метнулися праворуч і з радісним покликом, що віщував кінець лядської неволі, поєдналися з козацькою кіннотою. За-мовкли гармати.

— Гей, пани! Лишайте штани та соліть п'яти, бо далеко вам буде втікати! — глумилися запорожці.

Розбите польське військо втікало з поля. Недобитки знову замкнулися в таборі. Тоді перед польськими окопами почувся голос, що поклав собою клекіт битви:

— Згода, панове поляки, згода! Не будемо даремно проливати кров! — Хмельницький пропонував замирення. Козакам лишаяються гармати — польське військо має вільний вихід.

«Корисніше нам зараз пристати на такі умови й відкупитися від безсумнівної загибелі, аніж полягти даремно і тим завдати шкоди цілій Жечі Посполитій», — умовляв пан Шемберг знавсілого від горя Стефана Потоцького, який рвався в бій, щоб покрити смертю свій пекучий сором. Потоцький мусив підкоритися.

Польське військо відходило, радіючи, що так дешево відкупилося. Козаки здаля випроводжали непроханих гостей. Хмельницький дивився, як виходили з табору останні польські хоругви, і обличчя його набирало зловісного виразу.

— Даремно радієте, панове! Буде з вами те, що ви зробили з Наливайком, Павлюком, які повірили вашому слову...

— Які дурні хлопці! — тішився пан Шемберг. — За кільканадцять поганеньких гармат вони випустили ціле військо й додержують свого слова... Хвала

пану богу! Ми їм покажемо, як діяти на війні, коли в нас буде перевага. Через тиждень ми зловимо цього горлоріза Хмельницького з усіма його підручними і закутих привеземо до Варшави разом з нашими гарматами... Уже три милі віддаляли польське військо від ганебного поля. Ось уже й Княжі Байраки. Пройти цей моторошний яр — і відступ буде забезпечений.

— Може, пан комісар скаже, що там видно? — Потоцького непокоїла та жовта хмара, що ген-ген ззаду, з-за лісу, вихопилася. Досвідчений пан Шемберг глянув у той бік, звідкіля вставала хмара, й поточився на коні, посинілий і безпомічний. Невгамовний страх погнав його вперед.

— Татари! Прискорити марш! На бога, скоріше до балки! Там станемо відбиватися...

Військо прискорило марш. Усіх охопила одна думка: «Скоріше до балки».

— Скоріш, скоріш! — підганяв пан Шемберг.

Жовта хмара курави, розгорнена півмісяцем, налітала ззаду і по боках. До задніх уже доносився знайомий бойовий татарський клич.

— Алла! Алла! Алла!

Задні натиснули на передніх. Поламали лад. Кінні змішалися з пішими. Забили весь обоз, що сам збився у вісім рядів. І вся ця позбавлена команди, нездатна ні на який опір, безвільна маса людей, коней і возів кинулася стрімголов у яр — Княжі Байраки.

Посипались татарські стріли. Обоз угнався головою в балку, залишаючи татарам свій беззахисний відкритий хвіст, і став: дороги далі не було. Упоперек балки чорніла козацька засіка — на три сажні в ширину — глибокий рів з насипанням по той бік високим прямовисним валом, укритим гострим, нахиленим до ворога частоколом. Пробратися крізь таку засіку годі й думати. Звернути вбік теж не можна: коні падали, вози сідали в грузь кому болоті, в сухих місцях провалювалась земля; покопані й укриті вовчі ями приймали на гострі палі коней і людей. А всі схили балки ощерились козацькими заставами богунців.

Козацьке «на погибель» потрясло Княжі Байраки. Багато шляхтичів, у смертельній тузі заломивши руки, проклинали свою злоповісну долю і навіть самого бога. Стефан Потоцький намагався боронитись.

— Стрімніться, воїни! Краще смерть, аніж полон! — умовляв він легкродих. Частина хоробріших замкнулася в чотирикутник: відбивалися мушкетами, шаблями, камінцями, голоблями від возів — у зойках і прокляттях гинули приречені пани...

— Не шкодуйте шабель, молодці! — лунав нещадний голос Богуна.

Страшна Богунова шабля швидко пробила собі дорогу до Потоцького.

— Молодий ти ще, пане Потоцький, воювати з нами, козаками!

Посічений Потоцький зсунувся з коня під ноги Богунові. Уціліла шляхта склала зброю. Надвечір підійшло до балки головне козацьке військо.

Хмельницький зустрівся з Богуном. Гетьман, здається, був невдоволений. Казав голосно, щоб полонена шляхта чула.

— Що це ти, полковнику, тут натворив? Я пустив ляхів додому, а ти взяв та й погромив їх, не зважив на моє слово...

— Не дочув твого наказу, гетьмане. Нехай уже ляхи мені пробачать...—

не моргнувши оком, відповів Богун. Пан Чарнецький, свідок цій розмові, люто скрегонув зубами.

— Пане ґатьмане козацький! Польща і король ніколи не простять тобі цієї наруги!

Богунова рука потяглася до шаблі. Хмельницький відвів руку.

— Не можна, — зауважив напівголосно. — Мені треба чимось Тугай-бею платити за коней... — І, обернувшись до Чарнецького, де стояв, опустивши голову, і пан Шемберг, голосно додав: — Фініс коронат опус! Кінець — ділу вінець!

Полетіла від Жовтих Вод по всій Україні, переганяючи козацьке військо, радісна звістка: «Висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха». Пролунала слава і про Богуну. Через десять днів під Корсунем нова перемога вкрила славою козацьку зброю. Хмельницький виконав свою погрозу. Одягнені в довгі сорочки, без штанів, сиділи верхи на гарматі, на потіху всьому козацькому лицарству, горді польські воеводи — старий коронний гетьман пан Потоцький і пан польний гетьман Калиновський. Веселе козацтво розважалося...

— Гей, Потоцький, Потоцький! Розум у тебе жіноцький! Не годишся ти гетьманувати! Будеш тепер без штанів ходити та нашому батькові Хмельницькому годити!

— Не хотіли ви, панове, з нами козаками хліба-солі вживати! Поїдете тепер у Крим сирої кобилятини жувати!

За п'ять тисяч коней Тугай-бей повів у Крим з собою вісім тисяч шляхти.

IV

Козацьке військо отаборилось у Білій Церкві. Підіймалася вся Україна, від Полтави до Дністра. До Білої Церкви щодня плавом пливли нові й нові ватаги збудженої «черні». Набиралися нові полки. Озброювалися. Хмельницькому було над чим подумати: справа вимагала взяти в одні руки весь рух, скерувати його до одної цілі. Полковники знемагали у важкій роботі формування за короткий час цілої, величезної у своїх розмірах дійсно народної, козацької армії.

Найбільше роботи припадало Богуну. Його слава відважного в полі, сміливого, вигадливого на всякі військові хитрощі козака, характерника, слава, що закріпилась за ним на Жовтих Водах і під Корсунем, — збирала до нього одчайдушних сміливців, які мріяли зрівнятися з Богуну у козацькій звитязі. Полк зростав щодня. Потрібен був міцний лад. Богун знав — не дарма ото він побував у Гуні, на Дону і на Запорозжі — завзятість непога-

на річ, та без козацької науки — і козак — не козак. Попереду козацьку армію чекають тяжкі битви. Голим тілом їжак не вб'єш. А рейтарина чи ландскнехта, що цілий вік свій з мушкетом і шаблею не розлучається, і поготів не візьмеш. На силу — важить сила, з наукою, з хитрощами. І завбачливий Богун щодня водив свій полк у поле: вчив козацької науки, копав земляні вали, укріплення, показував, як брати ворога на хитрощі, зміцнював козацький послух.

Збирання козацької армії було в повнім розпалі, коли до Білої Церкви надійшла звістка: «Помер король Владислав IV». Звістка ствердилася перехопленим листом від брацлавського воеводи, пана Киселя. Зібралася старшинська генеральна рада. Багато нерозв'язаних питань стояло перед гетьманом козацьким: як діяти далі, з чого починати, яких змін у королівстві можна сподіватися. Смерть короля диктувала нові плани. Війна проти панської сваволі, де, козацький гетьман сподівався, король буде посередником, тепер оберталася у війну проти цілої Польщі. Все це треба було зважити.

Рада почалася так, як завжди. Генеральний писар прочитав перехопленого від пана Киселя листа. Потім гетьман повинен був ствердити від себе це важливе повідомлення.

— Панове товариство, всі полковники, отамани, осавули війська запорозького козацького! — поважно оповістив Хмельницький. — Маємо незаперечні докази, що Владислав IV, з ласки божої, преставився...

— Туди йому й дорога! — випалив Чорнота.

— Здох пес, нехай і дух його не смердить, — обізвався Кривоніс.

Хмельницький, який звик уже до того, що його полковники висловлюють на раді всі свої думки вголос, провадив далі:

— Сам бог у своїй незвіданій милості є свідок нам, що ми стали до зброї, бо нас до того спонукали наші вороги, зобливе панство...

— Не вмер Гаврило, то галушкою вдавило! — глузував Нечай. — І охота ж ото тобі, Богдане, артикули правити? Був король — ми били короля. Тепер

короленят будем добивати. Один біс! — Не займай, Нечай! Попсуєш оказію, — благав Небаба, полковник чернігівський, що любив слухати складні промови.

— Віднині, як не стало короля і нашого господаря, — не моргнувши оком, вів Хмельницький далі, — совість наша чиста в зложеній йому присязі, і навольно нам тепер чинити так, як того вимагають край наш і козацьке наше право... Яка буде в тому ваша, товариство полковники, отамани, осавули, рада?

— Може, почекаємо нового короля? — з обережністю порадив поміркований Кричевський.

— На біса твій новий король! — скипів знову запальний Чорнота.

— На ката він нам здався? — скочив Кривоніс.

— Непристойні речі точиш ти, Нечаю! — загукали обурені голоси. Рада подібилася. Помірковани схилилися до того, що «сходніше буде почекати виборів нового короля й на сеймі потвердити всі козацькі вольності». Прихильники Чорноти, Кривоноса й Нечая хапалися за шаблі.

— Годі! Досить з нас тих королівських милостей! Нехай ляхам буде Польща, а нам Україна!

— Згода, товариство, згода! — звелась на знак тиші булава. — Нехай наших ворогів гризуться... Як ти думаєш, Богуне? Окликаний гетьманом Богун підвівся. Завжди запальний у суперечках, він сьогодні кожне своє слово зважував.

26

— Чи всі на тому стоїте? Чи буде ще яка порада? — опитував усіх Хмельницький.

— Не бачити ляхам України! На тому міцно будемо стояти всім нашим козацьким військом до кінця... Виб'ємо з неволі лядської народ наш руський! Лядську славу заженем під лаву!

Діло...
Залишилися віч-на-віч. Три глибокі зморшки прорізали впоперек чоло гетьмана. Казав розаумливо, по-дружньому.

славного, менший козацький товариш...
«...Кто из вас, братья, донские рыцари, охотнейший горазд постояти за
веру православную и вольности козацкие против наших губителей панов
лядских — тот пускай без промедленья прибывает к нам, до нашей компа-
ней козацкой...» Тут це все тобі написано в листах. Ідь і швидше повер-
тайся. Та щоб ляхи не прочули — по дорозі бережися. Листів явно не чи-
тай. Покажи охочим козакам — і там спали. Неспідручно зараз нам без
волі його милості царя Великої Русі самовільно з Доном домовлятися і тим
Москву гнівить. Москва ще може нам згодитися... Іди. Щасливої тобі
дороги!

27

А через чотири місяці об'явився Богун. Чотири тисячі охочої донської «го-лительби» — одчайдушних козаків — на потугу Хмельницькому вів завзятий молодий отаман Степан Разя. Славлять, ніби молодий отаман — великого розуму козак і в бою звиявний воїн, що й самому Богунові під пару годиться. Донці, вибравшись відомим шляхом з «Дону в Запороги», в кінці серпня минули Січ, вийшли трохи вище, за Кодаком, до Дніпра, переправились на правий берег і, тому що обносилися в дорозі, не гаючись, поспішали до Хмельницького «покривати нужду козацкую». Богун дорогою відділився од донців, заскочив на Микитин Ріг, на Січ, довідався, що січове товариство відрядило Хмельницькому ще три тисячі добірних козаків, і, задоволений, сам один уже продовжував свій шлях на захід.

Стояв погожий вересень. По-літньому ще припікало сонце. Задумливо мріяли ліси. Обабіч дороги часто зустрічались затоплені в зелені рясних садів хутори і села. Давно вже перестигли плодючі баштани. Сиротливо лежали незаймані густі родючі ниви, вкриті хмарами чорного крикливого гайвороння. Приклякле до землі колосся проростало. Ніхто не прибирав рясних садів. Догнивали подовбані птицею, поливані дощами соковиті кавуни і дині. Нікого не видно на нивах. Лише чорне гайвороння, стривожене вершином, здіймається хмарию на кілька верст в околиці, заслонить собою сонце, що аж темно стане в білий день, і довго-довго кружляє в небі, сповнюючи осиротілу землю своїм зловісним криком.

По селах і хуторах пусто. Мов чума людей повимітала. Пустками стоять скрізь позабівані хати. Не видно ні старого ні малого. Тільки де-не-де, зрідка древній сивоусий дід, про якого й смерть, здається, вже давно забула, сидить — вигрівається на призьбі проти сонця. Голубить і вчить свого маленького нетямущого правнука тримати в руках дідову люльку.

Проте вилюднені села часто оживають. Нехай-но появиться який необережний пан, як зараз же десь беруться, немов з пекла налітають, страшні в своїй невимолитій помсті люті повстанці. І тоді ні хрест, ні бог — ніяка божя сила — нічого не вдіють. В маєтках панських — самі згарища. На згарищах валялися ще недавно грізні зухвалі пани й шляхетні ніжні красуні панни. Ліниві пси стерегли їх, позіхаючи з нудьги, бо й без того мали скрізь добрий пожиток.

Богун їхав, не турбуючись про себе. Козацька одіж, добра шабля і слава цілком убезпечали його від усяких несподіванок. За Білою Церквою, на півдорозі до Пиляви, зустрів знайомого кобзаря.

— Здорові були, діду! Що чували доброго?

Сліпий кобзар, пізнавши Богуну по голосу, здивовано перехрестився.

— Свят, свят, свят! То ти живий?

— Живий, діду, раз на коні їду, — пожартував Богун до старого.

Кобзар, не звіряючись на голос, поторкав живого Богуну за руку і аж тоді зайшовся радісним старечим сміхом.

— Ну-ну, це то штука! А там чутка така пішла, ніби порубали вже тебе ляхи... Сам чув, як нахвалялися: «Нема вже вашого харциза Богуну. Уже й шкуру його запродали, псячим салом начинили...»

— Собака бреше — вітер розносить... — відмахнувся на те Богун. — Як там батько наш Хмельницький поживає?

— Отаборивсь на Пиляві. Не гаразд чинить, нехай здоров буде, наш гетьман, — нарікав кобзар. — Тепер саме бити б ляхів, щоб аж дрантя летіло, а він з Киселем та з комісарами торгується...

— Виторгують ляхи собі безголов'я.

— Дай їм боже! Бувай здоров, сину. Стрінеш гетьмана, скажи: «Пішов старий».

— Куди, діду, поспішаєте?

— До Києва. Угодничкам печерським поклонитися, — лукаво підморгнув кобзар.

— Щасливої дороги! — Розпрощавшись з кобзарем, що не інакше як виконував якесь таємне гетьманське доручення, Богун натиснув на коня. Жорстока посмішка на мить спотворила його лагідне обличчя.

— Пождіть, панове! Доберуся до Пиляви... Тоді дізнаєтесь, чому моя шкура продається!

Добрий кінь без попасу відмахував версту за верстою. Уже й сонце сідало за обрій. Час було подумати про нічліг. А Богун усе ще підганяв коня.

— Гайда, кося, гайда! Доберемось до Пиляви... Ото вже порадуєм ляхів!

Смеркало. Прокидалися зорі. Натомлених за цілий день коня і вершни-ка потягнуло на спочинок. Кінь набавив ходу. Попереду бовваніли, обгорка потягнуло на спочинок. Кінь набавив ходу. Попереду бовваніли, обгор-таючись туманом і вечірньою імлою, придорожні хутори. Запахло згари-щем.

— Отут і заночуємо, — вирішив Богун, в'їжджаючи на хутір і пускаючи коня безлюдною вулицею.

На хуторі панувала мертва тиша. В жодній хаті не світилося. Богуну це мало турбувало: в кожній хаті знайдеться жменя пшона, — куліш зварити козакові, сало є своє в саквах, і для коня щось можна буде роздобути... Він уже спинився був біля навстіж розчинених воріт з наміром заїхати у двір, як раптом мертвої тиші розітнув пронизливий одчайдушний крик. Не встиг Богун притримати коня — оглянувся: еге, ціла ватага озброєних списами людей обскочила його...

— Попався, вражий лях!!! — привітали однодушним покликом повстанці. Хоч-не-хоч, а, мабуть, доведеться почекати з відпочинком. Богун добув шаблю.

— Що тут за крик у вас, люди добрі! Хто серед вас старший, підійди сюди! — Владний голос і добута шабля справили потрібне враження. З ватаги

виділився величезний на зріст, озброєний шаблею і мушкетом козарюга з довгим запорозьким списом в руках.

— Еге, та це ж Богун! — скрикнув здивований велетень, звертаючись до своїх людей. — Здоров, братику! Ото не сподівався!

— Вернигора?! — пізнав Богун запорожця. — Яким вітром тебе сюди занесло?

— А я, братику, без вітру... Надокучило сидіти в тому курнику — Пиляві. Поки батько там зводить торги з дяхами, дай, думаю, вискочу подихати волею козацькою. Та так і подружився отут з добрими людьми... Тьху на мене! Ото дурний! З того дива забув навіть привітатися... — І велетень запорожець поліз до Богуну чоломкатись.

Ватага тихо гомоніла, з пошаною розглядаючи славетного полковника. І трапиться ж таке! Ловили ляха, а самі попалися... Та ще кому? Самому Богунові!

— Кого ви тут частували, молодці? — питав Богун.

Його зацікавила людина, що звивалася в руках двох дужих хлопців. Невідомий знову спробував смикнутися — не вирвався і пронизливо завищав.

— То ми тут одного старця, — утікав від нас, — зловили... Дурно налякали чоловіка божого, — співчутливо казав Вернигора. — Пустіть його, хлопці, з богом! — наказав він вартовим.

Пущений на волю старець радісно закульгав, утікаючи скоріше далі від небезпечного місця. Богун допитливо оглянув незугарну постать старця й, очевидно, щось смішне побачив у цій наляканій злодійкуватій постаті, бо голосно розсміявся.

— Звідкіля, дідусю, бог несе?

— До Києва, ясний паночку, до Києва, угодникам печерським поклонитися, — гугнявив старець, кланяючись і підбираючи поли своєї брудної свити. Кінь Богуну ніби ненавмисне пересік дорогу божому каліці.

— Ось вам, діду, три червінці. Помоліться за здоров'я козака Івана.

— Простибі, ясний паночку, простибі! — Старець жадібно підставив пригорщі.

Опускаючи лівицею червінці, Богун правою рукою несподівано поцупив старця за волосся.

Вернигорі полізли рогом очі.

— Згинь, нечиста сило!

У божого чоловіка під сивим волоссям була зовсім молода русява голова з виголеним польським чубом.

— Таке-то, старче божий! — мовив насмішкливо Богун. — Коли ти вже брав волосся, то було б тобі ще й другу голову взяти про запас... Від кого й куди йдеш? — питав він зловленого шляхтича, проймаючи його своїм го- стрим, як ніж, поглядом.

Той мовчав, прикутий жахом до землі, не в силі поворушити губами.

— Вогню, хлопці! Покажемо йому, псявірі, на цім світі пекло! — гукнув страшний в своїй люті Вернигора.

— З листом від Киселя, брацлавського воєводи, на Москву, — насилу вимовив тремтячий шляхтич.

— Подай лист! — звелів Богун.

— Він там... у перуці... проше пана полковника...

Розпотрошити перуку — одна мить. Припечатаний гербом пана сенатора лист зараз же виглянув на світ.

— Ну, тепер ми вже якось обійдемося без тебе... — казав Богун, ховаючи листа. — На гілляку його, Вернигоро!

Невдаху шляхтича схопили попід руки, і по хвилині він уже гойдався на гілляці.

— На добраніч, молодці! — Богунові час було відпочити, бо треба вставати на зорі. До Пиляви не близька дорога.

Невеличкий пилявецький замок у волинській глушині, — інший значний пан міг вік прожити й не почути про таку мізерію, — враз набув гучної слави. Все вельможне панство в цілій Польщі стривожено дослухалося до тих часом невиразних розголосів, що виносились за стіни замку. Там осів страшний Хмельницький. Ціле літо їздили сеймові комісари, їздив сам пан воєний Хмельницький. Ціле літо — ганялися по всіх нетрях за козацьким вода брацлавський сенатор Кисіль — ганялися по всіх нетрях за козацьким гетьманом. Домовлялися, перемовлялися, схилялися, обіцяли — все робили, аби позбутися страшної гідри хлопського повстання. А що взяли? Козацькі загони вигнали все панство, вийшли на кордони української землі, стали по ріку, на Случі, і — «Стій, ляше, по Случ наше».

А тепер загроможжена козацька сила прикувала польське військо до Пиляви. Битва неминуча. Знову доля Польщі повисла на волосинці... І недале-мно князь Заславський з паном сенатором Киселем востаннє мудро вирішили: «Не будемо до краю спокушати Марса», — надіслали мирного листа Хмельницькому. Тут важить час. Втягнути в осінь, протягнути до зими, а там буде обраний новий король, зимою бунтівлива чернь розлізеться, порізнені полки козацькі теж осядуть на місцях, а тим часом зі-brane й посилене коронне військо зготовиться до зими... Зима розсудить. Надісланий з мирним листом посланець, підручний пана Киселя — піп Лиска — пильно, до дрібниць, виношував усе, що відбувалося в замку ко-зацького гетьмана. Він устиг уже побачитись наодинці з новопризначеним генеральним писарем Виговським, першою особою при гетьмані. Обіцяє вгамувати рикаючого лева... Допоможи йому, пречиста діво! Це важка робота. Третій день промітний Лиска щодня перепитував Виговського: «Коли ж, нарешті, гетьман урядить свою високу відповідь на лист?», і тре-тій день Виговський незмінно відповідав: «Нехай уже на завтра, бо сьо-»

годні гетьман злий, не підступитися». Може, це й краще. Кожен відтягнений день наближає надії на замирення. От-от підуть дощі. Низькі багністі береги Пиляви вкриються широкими непролазними озерами — козакам тоді не вилізти, поки й осінь не мине... Милість твоя, господи, незмінно з нами хай буде!

Нудьгуючи, Лиска знічев'я бродив по дворищі, не раз ставав на підгляді замкових залів, на підслухи розмов між козаками — скрізь гординя і зухвальство. Несподівано набрів на панотця Микиту — товариша давньої щасливої пори юнацтва. Владичний святий отець Петро Могила обох їх разом випестив у своїй академії, разом і на життя і на працю — чесно служити народу, — випускаючи, благословив. І от тепер, після довгої розлуки, їм судилося зустрітися на цьому дворищі.

— Лиска?.. Ото диво! Яким побитом сподобив ти нас, отче, побачити тебе в нашій товаристві?

— Я, брате Микито! Мир і благодать господня з нами... — поточився Лиска, зопалу застуканий в своїх мирських помислах. Рухлива, кабачком, голівка враз присіла, метушливо забігали догідливі сірі очі, лише ніс гостренький на щучому обличчі іще більше виткнувся й подовшав. Лиска одним оком позирнув на хрест наперсний, другим обережно покосився на козацьку шаблю, що висіла у панотця Микити при поясі.

— Ти, отче Микито, бачу, поєднав духовний меч з мечем земної юдолі насильства й гвалту? За прикладом святого апостола Петра, що відрізав ухо раба Малха...

— Доводиться! На ляхів рука свербить, — по ширості казав панотець Микита.

Він давно вже скинув рясу — не підходить вона в козацькому ділі. На ньому був короткий оксамитовий жупан, підперезаний зеленим поясом, з-під шапки з коротким запорозьким червоним верхом вибивалося підстрижене волосся, за поясом пара карбованих сріблом турецьких пістолів, при поясі важка козацька шабля, сам хоч і в літах, проте міцний, широколиций, з голубими, по-дитячому правдивими очима; рука, видно, давно звикла до шаблі, один золотий наперсний хрест — ознака сану — прикрашав широкі груди зученого в лицарській виправі січового панотця.

— А ти, отче Петронію, бачу, пасеш свою душу в чистоті духовній... Не всім однакову нам пан біг дав нараву! — жалкував глузливо панотець Микита.

Лиска те сприйняв як боже просвітління загрубілої душі гульвіси запорозького попа. А вже певно цей гульвіса має вільний вхід до свого гетьмана...

«Сам пан біг у святій своїй нараві посилає мені ще одного спільника», — подумав Лиска й обережно, здалеку, почав:

— «Усяке царство само в собі розділяється — спустошиться, і дім на дім упаде...» За гріхи наші, отче Микито, покарав нас милостивий бог! Леть-

ся безневинна кров... Осквернюються вівтарі святі! Розбещена чернь забула послух свій, і віра наша руська — православна від того підупадає, отче. Велика скорбота скрізь пішла. Припинити! Припинити треба братовбивчу про! Вам би, козакам, на Січі панувати, з агарянами, невірними татарами, за віру православну міцно воювати... Черні і гречкосіям би коритися своїм панам, як пан біг то заповідав. Рачитель віри православної, козацький доброчинець, пан сенатор воевода брацлавський Кисіль Адам душею вболіває за козацькі привілеї... Сенат до великих милостей всім запорозьким же і реєстровим козакам схиляє... До миру братнього усіх нас закликає.

— Он як? — покотився зо сміху веселий панотець Микита. — Мудрий лях по шкоді. А ти, отче, часом не від пана сенатора приніс ту доброзичливу пораду?

Лиска не збентежився.

— Естем, грішний, духівник пана сенатора і посланець його мосці з радчим листом до Хмельницького...

— До його мосці, вельможного пана гетьмана війська козацького запорозького Богдана-Зиновія Хмельницького, — поправив Лиску запорозький панотець. — Я то чув, що якийсь піп приніс нам те сенаторське «простибі», та не відав, що це будеш ти, пречесний отче. Думають ляхи миритися? Побачимо, яких-то милостей нам пан сенатор обіцяє...

Лиска не встиг відповісти. Підскакав на коні джура.

— Вельможний пан гетьман запрошує пана посла на почесну бесіду.

Обидва панотці поспішили до замку. Сьогодні гетьман був у добрім настрої. Чотири тисячі донців, три тисячі добірної запорозької кінноти — свіжа сила підходила до Пиляви.

Запорошений з дороги, радий, що скінчилася щасливо його подорож, Богдун довго переходив з обіймів в обійми. Коли ж дійшла черга до гетьману, на — переповів йому радісну звістку про наближення козацької підмоги й, оточений тісним колом своїх друзів-полковників, повів дотепну бесіду про свої дорожні пригоди.

— Маю, гетьмане, для тебе подаруночок з дороги! — інтригував Хмельницького.

Гетьман добродушно відмахнувся.

— Нехай уже потім. Справимо відповідь на лист... Ану, читай нам, пане писарю, чого там хоче пан сенатор воевода брацлавський?

Поспішно увійшов Лиска, боязно покосився на войовничі постаті полковників, похапливо віддав шану гетьманові, вклоняючись трохи не до самої землі, і, згорнувши молитовно руки, нишком сів, намагаючись по змозі не привертати до себе уваги. За ним панотець Микита привітався з гетьманом і поспішив скоріш до Богдана поздоровити з дороги свого вславленого тепер по всій Україні січового товариша.

Виговський добув листа, прокашлявся.

— «Вельможному гетьману козацькому Богдану-Зиновію Хмельницькому з товариством ласки божої і доброго здоров'я зичимо,— читав голосно Виговський.— Серце наше кров'ю обливається від того, що ти, пане гетьмане, достойний син ойчизни нашої, великої Жечі Посполитої, наважився підняти руку на свою єдину матір...»

— Бач, куди загнув?...— зауважив голосно Богун, звертаючись до Кривоноса.

— Хоч до рани прикладай його! — сміявся Кривоніс. Лиска з острахом спостерігав, як насміхалися полковники з Киселевого листа. «Єдино же на милість твою покладаю всю свою надію, господи. Велику силу, кажуть, має цей пекельний виплодок Богун над гетьманом... Коли б чого не наброїв!» — метушливо бігали стривожені маленькі очиці. — «...Що винна тобі ойчизна, яка тебе виховала? — зворушливо читав далі Виговський.— Що винні святі церкви й кості того бога, який дав тобі життя? Схаменися пред лицем всевидящого ока! Ми всі, вірні своїй матері ойчизні шляхтичі, однієї віри православної козацької з тобою, закликаємо тебе...»

— Чули вже, доволі! — владно перебив Богун.— М'яко стелить пан Кисіль, та твердо виспиться... Почитай-но, пане писарю, нам цього другого листа, цей цікавіший!

Лиску била лихоманка. Помутнілим поглядом уп'явся він у той зловісний лист з гербом — на червоному полі біло-чорний намет, перевитий двома золотими обручами на верхів'ї. Кому ж, як не Лисці, знати цей герб пана селотими обручами на верхів'ї. Кому ж, як не Лисці, знати цей герб пана селотима, брацлавського воєводи. А лист уже переходив до нахмуреного гетьмана. Хмельницькому досить було глянути: і тут і там, в обох листах, одно письмо позначалося.

— Читай,— одривчасто звелів гетьман. Виговському відібрало голос.

— «Его царському... величеству... Великая Руси... самодержцу...»

— Голосніше, пане писарю, не чуємо,— гукав Богун, здіймаючи на сміх це раптове заїкування завжди голосного пана писаря.

— «...Онний же вор и богоотступник Хмельницкий,— читав тремтячим голосом Виговський,— учинил беззаконный бунт против своего законного государя-короля, навел басурманов для пролития христианской крови и ведет войну не для ради корысти народной, а для ради алчности своей во-ровской к грабегам, кровопролитиям, и к тому же на доукку великому государю казаков донских побуждает...»

Гетьман потемнів від гніву.

«Помилуй мя боже по великій милості твоїй»,— цокотів зубами Лиска.

— «...Помысли, великий государь,— благав Кисіль,— ибо сие грозит великими бедами не токмо нашей короне польской, но и твоей богоспасае-мой державе, Великой Руси, многия напасти учинить может тот алчной вор Богданко...»

— Годі! — grimнув кулаком об стіл Хмельницький.— Не допоможе твоя, пане Кисіль, рада... Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява! Оторопілому з переляку Лисці здалося, що тут наспів його кінець гріховний.

— Помилуй, гетьмане! — скотився він гетьманові в ноги.

Підійшов отець Микита, штовхнув лежачого ногою.

— Забирайся, поки живий, юдо!

VI

Підступ Киселя не вдався. Обидві ворожі армії стояли одна проти одної так близько — невеличка річечка Пилявка розділяла,— що розвести їх тепер без бою не було можливості. Невмолимий день таки настав. Розбуджений застережним криком на зорі¹, козацький табір враз прокинувся.

— Гей, гей, лицарі-молодці! Гляньте! Пани в гості йдуть до нас!

Польські полки виходили в поле, шикувалися. Обізв'ялися козацькі сурми. Стрепенулися стривожені козацькі курені.

Хмельницький наказував Чорноті:

— Поженеш ляхів, дивись, не заганяйся! В річку зажені — і стій.

— За віру, молодці! За віру і народ! — пролунав зовучий поклик. Грізно зашуміли вкриті бойовою славою на Жовтих Водах і під Корсунем старі січові знамена. Міцно, з трьох боків, ударили на ворога запорожці... Та не в добрий час! Не гнеться вража сила. Видно, пани вирішили свою ганьбу змити кров'ю — б'ються на одчай. Відтиснений від річки Чорнота закріпився на березі між кущами верболозу.

— Здобудемо курник пилявецький! — навалою лізло озвіріле панство.

— Здобудете послід курячий! — відбивалися козаки.

Почорніло поле, вкрите трупами й шапками. Двічі збирав свої розпорошені зотні славний Ганджа, полковник уманський. Багато впало молодих взятих козаків. Раз мати родила, раз і помирати! Будуть співати про них невмирущих пісень кобзарі, будуть слухати про звитяжні козацькі діла гарячі серцем юнаки і молоді дівчата, з покоління в покоління будуть передавати, як діди їхні боронили рідний край,— не вмере, не поляже козацька слава! Бо немає більшої честі козакові, як лицарська смерть. Не той козак, що вік проживає та й на лавці помирає, а той козак, що з ворогом в чистім полі слави здобуває...

Повів своїх молодців відважний Степан Разя.

— Гей, орлы донские, чуйте! Постоим за братьев наших одной крови, одной веры православной! За волю вольную козацкую!

¹ 13 вересня 1648 р. бій з польсько-шляхетськими військами на річці Пилявці.

— Да здравит батько наш Хмельницький!
Заспівало поле, здригнулися береги від радості. Грізними орлами налетіли сини Дону вольного.

— Ратуй, брати! В притын бери панское отродье!
Почервоніли козацькі шаблі по самі руків'я, купаючись у панській крові... Славно вдарили брати-донці! Збили пихи гордовитій шляхті. Богун з своїм полком стояв у бойовій готовності. Нетерпляче очікував слушної пори. Ломлять донці збиту з поля шляхту, до річки притискають. От би ударити тепер на правий бік! Пани шапок не позбирали б, утікаючи назад. Але не чути громового голосу, не видно, — не зноситься вгору знакомита грізна булава, не подає знаку Хмельницький. Мовчать виставлені на валах козацькі гармати. Видно, не зайшов ще Кривоніс панам наперехват. Хитрий Богдан! Хоче разом зловити всіх бундючних панів, як гурт дурних овець. Богун так і не діждався гасла. Донці з Чорнотою остудили панський запал у Пилявці. Загнані в річку недобитки шляхти прохопилися до свого берега й скоріше заховалися за валами. Козацькі сурми грали на відступ. Обережний гетьман добре зважував: на захищених гарматами валах стояло ще три чверті свіжого добірного панського війська.

— Підмочили панам гонор, коли б не розлізся! — глузували козаки. Зачіпалися з бундючними панами.

— Не годиться для вас наш курник, панове!
— Краще б вам сидіти вдома, більше курчат висідили б, скарбу більше мали! День скінчився словесними герцями. Вечір розвів ворогів по таборах. На вечірньому небі з'явилася велетенська червона мітла. Небесне явище довго водило своєю вогнистою головою, аж поки не стало звисаючим кінцем у вигляді меча над польським табором.

— Виметемо ляхів з України, — ворожили козаки.
— Марс провіщає нам удачу! — казав своїм полковникам Хмельницький. І в одному, і в другому таборі готувалися до наступної рішучої битви. На ранок, до схід сонця, гуркотіли барабани. Виходила в поле, розгортаючись на флангах, польська кіннота; під захистом гармат, у центрі, ставало до бою піше військо; наймані рейтари перед пішим військом, зведені в один міцний кулак, готувалися напасти на козацький центр. Хмельницький об'їжджав свої полки. Веселий вигляд гетьмана підбадьорював козацькі, вишикувані до бою лави.

— Подбаємо, лицарі-молодці, аби наше право на Вкраїні стало, а лядське щоб на Віслі зависло!

— Слава! Да здравит батько! — лунало на заклик гетьмана з лав козацтва. Орлиним допитливим оком вимірював гетьман вражу силу.
— Сьогодні тобі, полковнику, буде багато діла, — казав Богунові. — Давно тебе не бачили ляхи... Уже й шабля, мабуть, затупилася?

— Відгостримо, — сміявся на той жарт Богун.

Ганджа, полковник уманський, з того горя, що не пощастило вчора похвалитися перемогою, не спав цілу ніч, до ранку, палючою жаждою помсти горів. Він перший вилетів з своїм полком.

— За честь козацтва!

— За волю, молодці! За рідний край! — підхопив Богун той поклик славного Ганджі.

— За землю русскую, казацкую! За славу Дона вольного, гей, соколи! Держи бой, — озвався удалий отаман Разя.

І вилетіли в поле три орли козацькі. За волю, за честь і за козацьку славу грізно грудьми впали на голови чванливій шляхті.

— Давно вже бив я вас, ляхи, — рубав Богун, прокладаючи собі дорогу в гушавині жорстокої січі. Стелилася під ноги шляхта.

— Богун! Богун! Чаклун, диявол! Характерник! З пекла вирвався! — жалілися пани перед нездоланною силою козацької ненависті.

Часом Богунова шабля, здіймаючись, розтинала шляхтича надвоє рівно, мов по шнурові. Донці, бачачи такий удар, щоразу похваляли.

— Славно, Богун! Славно, сокол-атаман! Круши! Ломи, брати! Руби под корень сатану шляхетскую!

Оточений в тісній купі шляхти бився, вдовольняючи свою жаждою помсти, звитяжний полковник уманський Ганджа. Розпалений боєм, забув козак про все на світі, не подумав, що знайдеться заяча душа, продажний юда, і зведе на месника-героя куплену панами руку... Бережись, Ганджа! Оглянься назад себе... Ех, пропав козак! Великий чорний звіроподібний волох — ніхто не знав, як він пристав до козаків, — виширившись по-вовчому, рубнув Ганджу ззаду по голові. Крик неблаганної люті прокотився від краю до краю по рядах козацьких.

— Панська зрада! — метнулися запорозькі братчики на поміч.

Та вже пізно. І відлетіла хоробра козацька душа, — а з нею й смердючий дух собаки-волоха, — туди, звідки назад ніхто не повертається... Страшно було глянути в ту мить на Богуна, як він, потемнівши з горя, закам'янів з піднятою шаблею.

— Сто тисяч голів шляхетських за голову Ганджі віддасте мені, ляхи! — запрягнувшись він і пустив свого коня пробоем на те місце, де стояв Ганджа.

Будуть ридати, заломивши в одчаї руки, шляхетські красуні панни, будуть лякати Богуновим ім'ям панських дітей, в безсилій злобі будуть хапатися за шаблі войовничі шляхтичі, діючи жах серед усього панства, пронесеться за шаблі войовничі шляхтичі, діючи жах серед усього панства, пронесеться Богунове ім'я по всій великій Польщі, бо не милує його рука нікого — шляхетськими головами засіває Богун поле, разом по дві голови панські стинає за голову Ганджі. Розладнані ряди уманців зімкнулися. Підспів із свіжим полком Чорнота. Притиснув праве крило пана Осолінського до

— Да здравит батько наш Хмельницький!
Заспівало поле, здригнулися береги від радості. Грізними орлами налетіли сини Дону вольного.
— Ратуй, брати! В притин бери панское отродье!
Почервоніли козацькі шаблі по самі руків'я, купаючись у панській крові... Славно вдарили брати-донці! Збили пихи гордовитій шляхті.
Богун з своїм полком стояв у бойовій готовності. Нетерпляче очікував слушної пори. Ломлять донці збиту з поля шляхту, до річки притискають. От би ударити тепер на правий бік! Пани шапок не позбирали б, утікаючи назад. Але не чути громового голосу, не видно, — не зноситься вгору знакомита грізна булава, не подає знаку Хмельницький. Мовчать виставлені на валах козацькі гармати. Видно, не зайшов ще Кривонос панам наперехват. Хитрий Богдан! Хоче разом зловити всіх бундючних панів, як гурт дурних овець. Богун так і не діждався гасла.
Донці з Чорнотою остудили панський запал у Пилявці. Загнані в річку недобитки шляхти прохопилися до свого берега й скоріше заховалися за валами. Козацькі сурми грали на відступ. Обережний гетьман добре зважував: на захищених гарматами валах стояло ще три чверті свіжого добірного панського війська.
— Підмочили панам гонор, коли б не розлізся! — глузували козаки. Зачіпалися з бундючними панами.
— Не годиться для вас наш курник, панове!
— Краще б вам сидіти вдома, більше курчат висиділи б, скарбу більше мали! День скінчився словесними герцями. Вечір розвів ворогів по таборах. На вечірньому небі з'явилася велетенська червона мітла. Небесне явище довго водило своєю вогнистою головою, аж поки не стало звисаючим кінцем у вигляді меча над польським табором.
— Виметемо ляхів з України, — ворожили козаки.
— Марс провіщає нам удачу! — казав своїм полковникам Хмельницький. І в одному, і в другому таборі готувалися до наступної рішучої битви.
На ранок, до схід сонця, гуркотіли барабани. Виходила в поле, розгортаючись на флангах, польська кіннота; під захистом гармат, у центрі, ставало до бою піше військо; наймані рейтари перед пішим військом, зведені в один міцний кулак, готувалися напасти на козацький центр.
Хмельницький об'їжджав свої полки. Веселий вигляд гетьмана підбадьорював козацькі, вишикувані до бою лави.
— Подбаємо, лицарі-молодці, аби наше право на Вкраїні стало, а лядське щоб на Віслі зависло!
— Слава! Да здравит батько! — лунало на заклик гетьмана з лав козацтва. Орлиним допитливим оком вимірював гетьман вражу силу.
— Сьогодні тобі, полковнику, буде багато діла, — казав Богунові. — Давно тебе не бачили ляхи... Уже й шабля, мабуть, затупилася?

— Відгостримо, — сміявся на той жарт Богун.
Ганджа, полковник уманський, з того горя, що не пощастило вчора похвалитися перемогою, не спав цілу ніч, до ранку, палючою жадобою помсти горів. Він перший вилетів з своїм полком.
— За честь козацтва!
— За волю, молодці! За рідний край! — підхопив Богун той поклик славного Ганджі.
— За землю русскую, казацкую! За славу Дона вольного, гей, соколи! Держи бой, — озвався удалий отаман Разя.
І вилетіли в поле три орли козацькі. За волю, за честь і за козацьку славу грізно грудьми впали на голови чванливій шляхті.
— Давно вже бив я вас, ляхи, — рубав Богун, прокладаючи собі дорогу в гушавині жорстокої січі. Стелилася під ноги шляхта.
— Богун! Богун! Чаклун, диявол! Характерник! З пекла вирвався! — жахалися пани перед нездоланною силою козацької ненависті.
Часом Богунова шабля, здійснюючись, розтинала шляхтича надвоє рівно, мов по шнурові. Донці, бачачи такий удар, щоразу похваляли.
— Славно, Богун! Славно, сокол-атаман! Круши! Ломи, брати! Руби под корень сатану шляхетскую!
Оточений в тісній купі шляхти бився, вдовольняючи свою жадобу помсти, звитяжний полковник уманський Ганджа. Розпалений боєм, забув козак про все на світі, не подумав, що знайдеться заяча душа, продажний юда, і зведе на месника-героя куплену панами руку... Бережись, Ганджа! Оглянься назад себе... Ех, пропав козак! Великий чорний звіроподібний волох — ніхто не знав, як він пристав до козаків, — виширившись по-вовчому, рубнув Ганджу ззаду по голові. Крик невблаганної люті прокотився від краю до краю по рядах козацьких.
— Панська зрада! — метнулися запорозькі братчики на поміч.
Та вже пізно. І відлетіла хоробра козацька душа, — а з нею й смердючий дух собаки-волоха, — туди, звідки назад ніхто не повертається... Страшно було глянути в ту мить на Богуна, як він, потемнівши з горя, закам'янів з піднятою шаблею.
— Сто тисяч голів шляхетських за голову Ганджі віддасте мені, ляхи! — Сто тисяч голів свого коня пробоем на те місце, де стояв запрягнувшись він і пустив свого коня.
Будуть ридати, заломивши в одчаї руки, шляхетські красуні панни, будуть лякати Богуновим ім'ям панських дітей, в безсилій злобі будуть хапатися за шаблі войовничі шляхтичі, діючи жах серед усього панства, пронесеться Богунове ім'я по всій великій Польщі, бо не милує його рука нікого — шляхетськими головами засіває Богун поле, разом по дві голови панські стинає за голову Ганджі. Розладнані ряди уманців зімкнулися. Підоспів із свіжим полком Чорнота. Притиснув праве крило пана Осолінського до

річки. І знову, як і вчора, збита шляхта повернула спиною, розгублюючи кунтуші й шапки, встеляючи поле шовком своїх прапорів.

А Богун уже гнав перед собою кінне стовпище драгунів. Припустив коня за панським воеводою Лашем. На віддалі не міг дістати шаблею, то словом допікав.

— Гей, пане Лаш! Хоробрий лицарю! Стривай! Ховаєшся за спини бідних стахів, а в самого черево, що й валу не клади, міг би ціле військо заховати!

Та пан Лаш не з тих був, щоб на такі речі обертатися. Здригнулися пробиті в центрі наймані рейтари. Донці вливалися в пробоїну, немов бурхливі хвилі.

— Налетай, брати! Нечай! Хмельницький на узвишші спостерігав поле бою. Погромлена шляхта безладними табунами бігла до валів. Ховалася в обозі. Бродом через річку на бігали густі ряди переможців. Козацькі знамена майоріли вже під валами. От-от стануть на валах... І враз оглушливий гарматний гул покрив козацьке «слава». Чоло гетьмана нахмурилось.

— Так багато війська можна змарнувати... Козацькі сурми вдруге заграли на відступ.

— Перебив ти, гетьмане, мені геть чисто всю рахубу, — скаржився Богун по відступі.

Він ще не знав того, що намислив гетьман. Хмельницький загадково посміхався.

— Не журись, полковнику. Пани тепер злі й кусливі, як роздратовані в дуслі оси. Гармат у них багато. Вони тільки того й ждуть, щоб ми полізли на вали. А ми їх дістанемо інакше...

Вночі в козацькому таборі цілком несподівано завилі сурми. Безладна мушкетна стрілянина і гарматні постріли на сполох чи на привітання — хто їх розбере в тій колотнечі — змішалися з покликами й зойками десятків тисяч стривожених голосів. Це був моторошний галас пекла. Панами аж мороз пішов по шкірі.

— О, сто дяблун! Що це може означати?

— П'яні хлопці ріжуться?

— Напевно!

Налякана вартова сторожа, втікаючи, наткнулася біля валів на козацького розвідача. Приволокли його до пана Оссолінського.

— Кажі, хлопе, чого це ви такий гвалт зчинили?

— Все, як перед богом, скажу, — признався бранець. — Ясні пани знають, як вони побили хлопів... А від того поміж Кривоносом, Богуним, Чорнотою й Хмельницьким знялася велика сварка. Донські козаки напилися й собі

почали битися. Хмельницький вискочив уже втікати, коли тут татари... Сорок тисяч орди кримської прийшло, а сто тисяч сам хан веде, вночі стануть на Пиляві.

— Брешеш, хлопське кодро!

— Панська воля. Присягаюсь богом...

Розвідача взяли кинути йому жару в халяви, а пани тим часом стали на військову раду.

— Татари — це звичайна вигадка, — казав здогадливий пан Заславський. — Але імовірно те, що п'яні хлопці посварилися... Безперечно, тепер буде наша перемога. Правду кажучи, панове, мені шкода хлопів нищити. Вони можуть ще одуматися і кинути Хмельницького. А нам хлопські руки придадуться. Прошу на це зважити...

— Панові, очевидно, пані наказала так поводитися з хлопцями? — уїдливо зауважив молодий племінник коронного канцлера пан Оссолінський.

— Раджу панові вкоротити свій язик! Я, здається, тут начальник? — спалахнув Заславський.

— А пан думає, що я його льокай? — ображено випростався Оссолінський.

— Я думаю, що пан просто жовторотий горобець, — бухнув згарячу Заславський.

— Слово гонору! — скипів, хапаючись за шаблю, Оссолінський. — Або пан візьме назад свої слова, або...

— До чорта! — кричав пан Заславський, задихаючись від злості. — Ваш шановний дядько заварив цю кашу, хай він сам її й сьорбає. Одна справа хизуватися перед паннами, друга — воювати з козаками... Пан сьогодні звідав на собі це, коли втік, мов солоний заєць!

Сварку між паннами припинив нічний роз'їзд, надісланий з табору Яреми Вишневецького. Гордий князь Ярема стояв своїм табором окремо, не визнавав зверхності Заславського. Княжий ротмістр стверджував прихід татар.

— Дорогою роз'їздові пощастило захопити в полі двох розвідачів татарських. Дозвольте, ваша вельможність, допитати їх?

Приведені татари, не чекаючи на допит, самі враз залопотіли:

— Орда до козак прийшов багато. Трава в полі стільки — татар стільки...

Хану треба пана ясир брати. Козак — добре. Пан — не добре...

Ще чулося те татарське лопотіння, а вже в полі пішла луна від гromу вигуків.

— Алла! Алла! Алла!

— На валах татари! — крикнув княжий ротмістр, спритно зникаючи в темряві.

Забігали, заметушилися безладні юрби сполошеної шляхти. Зачулися лясні постріли. Безладдя наростало з кожною хвилиною, немов огонь великої пожежі, обіймало весь сполоханий шляхетський табір. Військом правили

хорунжі, ротмістри, хто як умів, на власний розсуд. Сперечалися, кричали, всі хапалися за шаблі, вимагали послуху, проте ніхто не слухався.
— Нехай пан коронний канцлер полюбується на діло своїх рук! — схопився за голову в розпучі пан Заславський і сам перший зник поміж возами. Даремно розладнані полки шукали своїх воевод. Полки пана Оссолінського, рятуючись, кинулись наосліп, вискочили в поле, загналися на грузьке болото — на щастя, їх ніхто не переслідував — і, ледве вибравшись з біди, вернулися назад до табору, переполовинені в болоті.

— Богун! Богун!

Якби раптом під ногами розступилася земля, пани не так були б уражені. Княжий ротмістр, що прибув з роз'їздом, врізаючись конем у найгустіший натовп ошалілої від жаху шляхти, рубав на всю міць своєї богатирської руки. Гучно віддавався в мороці чорної ночі його нещадний голос:

— Не шкодуйте шабель, молодці!

— Матко свента! Козаки!

— Богун! Богун!

Ніч справляла танець божевілля. Скільки було козаків — ніхто не знав. Ввижались спершу сотні, потім тисячі, і, поки звістка блискавкою облетіла табір і вернулася назад, — з Богом було вже сорок тисяч. У багатьох місцях кипів запеклий бій: рубали свої своїх, і ті й другі думали, що б'ються з козаками. А над усім здіймалося й облягало кільцем моторошне завивання.

— Алла! Алла! Алла!

— Гинемо! — кричали тисячі.

Охоплена панічним жахом, позбавлена команди, обезволена безладна маса недавно ще грізного стотисячного війська знялася й побігла. На ранок Хмельницький докінчив розгром. Рештки шляхти відкотилися до Львова. Аж у Львові опам'яталися.

— Не інакше як чарами нас побили. Бо ми все втікали від татар... А татар, хвалити бога, окрім козаків, не бачили ніяких.

І пішла по всій великій Україні слава, з уст в уста передавалася:
— Добре пани вибралися на Пиляву і банкет на диво справили, тільки кошту забагато положили, сто раз по сто тисяч скарбу проциндрили, гармати всі розгубили і сирицю на аркани здорожили...
І ще про Богун казали так: «Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові».

Вісімдесят тисяч козацького війська стали на кордонах Польщі. Шлях був вільний: можна було йти на Львів і далі, на Варшаву. «Грізна» Польща тим часом не мала жодного жовніра, здатного противитись козацькій силі. Все козацьке військо однодушно вимагало:

— Веди нас на Варшаву, гетьмане! Кінчай шляхту!

VII

У покоях коронного канцлера пана Оссолінського було тихо, як у могилі. Слуги ходили навшпиньки, рбзмовляли пошепки. Переказували, що тамтої ночі якийсь п'яний шляхтич з перепою вигукнув: «Хмельницький іде» — і тим вигуком сполошив увесь двір. Сам пан канцлер вискочив надвір, як був, у спідніх і нічній сорочці, гамувати лячне панство.

— Велику силу, кажуть, має той Хмельницький.

— З-під Львова вирушив... Замостя обложив...

— На Варшаву йде. Тепер, каже, корона польська в моїй жмені: кому схочу, тому дам.

— Матко свента! Що то бендзе з нами!

Зачинившись в своїх внутрішніх покоях, у глибокій задумі походжав коронний канцлер Оссолінський. За цих кілька останніх тижнів змарнів канцлер на лиці, срібляста сивина, що ледве пробивалася на скронях, пішла по цілій голові... Важкі часи настали! Давно вже не було такої скрути, як оце тепер прийшла. Рятувати справу Жечі Посполитої треба конче зараз, бо ще тиж-день-два, і буде пізно. Хмельницький може опинитись під Варшавою. Тоді корона польська стане іграшкою в руках козацького гетьмана... І це буде кінець Польщі.

— Оборони, боже, нас від цього, — зітхнув канцлер.

Відхилились двері, показалася пишна голівка молодої племінниці Оссолінського, красуні панни Броніслави.

— Що тобі, моя дитино?

— Дзядек наказував мені сповістити про прихід панства. Князь Радзівіл, князь Вишневецький, граф Замойський і пан Кисіль, воевода брацлавський, очікують...

— Чого ж ти сюди відразу їх не запросила? — поспішив назустріч канцлер. Незважаючи на ранній час — була дев'ята година ранку — він давно очікував високих гостей. Слуги з покоїв всі були вислані на цей час — важливі невідкладні справи вимагали цього — гостям мала слугувати сама панна Броніслава.

— Кепський з тебе маршалеке, Броню, — напівжартома дорікав своїй племінниці вельможний дядько, широко розчиняючи назустріч гостям двері, з великопанським поклоном запрошуючи їх пройти до внутрішніх покоїв.

— Прошу, вельможне панство! Мій новий маршалеке ще дуже недосвідчений, — казав поблажливо, з виразним жестом на адресу панни Броніслави, прохаючи цим самим прощення за мимовільне порушення шляхетської гостинності.

Високе панство зрозуміло цей дипломатичний натяк канцлера. Граф Замойський браво дзенькнув острогами, припадаючи до ручок панни Броніслави.

— Недосвідченість стає прикрасою, коли вона походить від такого маршала...

Панна Броніслава густо зашарілася. Поки гості віталися з господарем, князь Ярема обмежився гречним стриманим поклоном і стояв осторонь мовчки, слухаючи ті набридлі й нещирі привітання. Він принаймні не кривив душею. Всім відомо, що князь Януш Радзівілл давно вже інтригує проти канцлера, торуючи собі шлях до слави першої особи в королівстві, що честолюбний граф Замойський жде не діждеться, коли пан канцлер «зломить карк» собі на виборах нового короля, що пан воевода брацлавський, цей схизмат і виродок русинський, ладен слугувати нашим і вашим — лише небезпека опинитися в страшних пазурах Хмельницького об'єднала їх на деякий час, мов тих диких звірів при лісовій пожежі. Князь Ярема байдужо поморщився, бачачи, як пан Адам Кисіль запобігає ласки Оссолінського.

— Прощу, панове! Приготуй, моя дитино, нам, що маєш до снідання, — казав Оссолінський панні Броніславі.

Тим часом гості перейшли до іншої кімнати, що немовби задалегідь була приготована для цих таємних зборів. М'який блакитний колір кімнати, широкі спокійні крісла, розставлені довкола круглого столу за числом гостей, важкі блакитного оксамиту порт'єри не випускали за двері жодного звуку. Князь Ярема обвів поглядом по стінах, прикрашених коштовними творами мистецтва, що вабили око викінченістю форм і ліній жіночого тіла, і знову поморщився. На стінах не було ніякої зброї. Все тут схиляло до спокою, розніженості, панського розкошування.

«І цій бабі довірили кермо корони?» — грубо подумав Ярема. Гості знали, чого їх запрошено: всі троє, коли не брати до уваги пана сенатора Киселя, — головні довідці, лідери сеймових партій, вельможні владарі дрібної шляхти, що продає свої голоси на виборах. Сьомий тиждень уже, як засідає сейм. Клубок державної політики заплутався в інтригах і суперечностях властолюбних магнатів. Два спадкоємці корони, королевичі Карл і Ян-Казімір, стали іграшкою в руках сліпої впертості і корисливих магнатських розрахунків. На сеймових засіданнях — лайка і докори брутальніші, аніж часом на базарі. Промов ніхто не записує, бо їх «срота і пісаць». Пан канцлер даремно посивів. Але сьогодні сейм повинен би прийти до згоди. Відповідь Хмельницького сеймові: «При добутій шаблі, у Варшаві буду з панством домовлятися», — здається, остудила всі гарячі голови. Хмельницький волить мати справу з королем, він хоче Яна-Казіміра. Королівський маєстат — єдиний захист Жечі Посполитої. Нехай тепер хто наважиться закинути, що пан канцлер «хоче, щоб у нього був на послухах приручений король». Оссолінський пам'ятливо покосився на князя Ярему: «Цей кавал тупої зброї в руках езуїтів ще не раз стоятиме мені на перешкоді».

Перший почав Януш Радзівілл.

— Може, передусім нам пан канцлер скаже, з огляду на ті вимоги козацького гетьмана, які будуть далші кроки Жечі Посполитої в політиці втихомирення України? Яких ще поступок від нас козацтву можна сподіватися? На обличчі пана канцлера відбився удаваний спокій дипломата, готового до всяких несподіванок.

— Я лише слуга корони. Ви — Жеч Посполита. Воля Жечі Посполитої — закон для мене, — почав обережно Оссолінський, бажаючи викликати на одвертість своїх супротивників.

Князь Ярема саркастично посміхнувся: «Хитра bestia!» Магнатам не хотілося відразу признаватися в своїй поразці. Делікатність справи вимагала посередництва. Висловити свою думку взявся пан Кисіль, сенатор, воевода брацлавський.

— Прощу ласки вашої, панове, вислухати мої міркування, продиктовані від серця, — запевняв Адам Кисіль, схиляючись перед магнатами. — Бажання врятувати мир і честь загроженої ойчизні примушує нас шукати згоди з козаками. Проте згода неможлива, поки у нас не буде обрано нового короля... Вважайте, же тим хлопам шляхетська Жеч Посполита гірше, ніж більмо на оці. Для них наш маєстат Жечі Посполитої гроша не вартий. «Що це за Жеч Посполита, коли там пан на панові сидить і паном поганяє? Панам вірити не можна», — кажуть вони. Дайте їм негайно короля. Та й для нас король буде надійною заслоною, поки встигнемо зібрати нове військо. І мені самому буде легше вести справу з козаками. Король буде свідком у тій моїй корисній праці, яку я, не шкодуючи здоров'я, покладаю на благо нашої шляхетської ойчизни. Скажу одверто вам: яка мені тепер на благо нашої шляхетської ойчизни? Усі ви лаєте мене і, дяка богів, що хоч не від Жечі Посполитої подяка? Ви боїтеся зловживань королівської влади, напоб'єте за мою щирість... Ви забуваєте, панове, — я не хочу лягати на обмеження і гарантії? А те забуваєте, панове, — що коли ми, замість прорікати, нехай язик мій присохне до моєї гортані, — що коли ми, замість негайних виборів нового короля, його величності Яна-Казіміра, та станемо гадати про можливі зловживання й обмеження влади королівської, то й права наші підуть к бісу, і вольності до всіх чортів, а наші шиї — під гостру шаблю козацького гетьмана!

Блідий, схвилюваний, вражений власними словами, стояв Адам Кисіль, не наважуючись глянути на присутніх. Чи не перехопив він через край? Але ж його устами говорила щира правда. Мовчали магнати, роздумливо міркуючи над тим, що, хоч як боляче, а доведеться тимчасово в якійсь мірі визнати козацькі домагання, звести все це до «хатньої справи», покарати перед цілим світом, нібито нічого такого, що порушувало б цілість Жечі Посполитої, не трапилось, що Жеч Посполита, як була, так і є могутньою державою, твердиною всього католицизму, вогнищем шляхетської культури і цивілізації... Не легко буде це зробити!

Увійшла панна Броніслава. Сервіз чистого срібла й кілька пляшок старого вистояного «рейнського» прикрасили порожній стіл. Проте ніхто не приторкнувся ні до келихів, ні до снідання.

— Пан Кисіль, здається, має рацію,— наважився врешті подати свій голос граф Замойський.

— Я теж мислю, же пан Кисіль має рацію,— мусив визнати князь Януш Радзівілл.

— Про мене. Не на те я ношу меч і рицарські остроги, щоб устривати в такі справи,— обізвався князь Ярема Вишневецький.

Пан канцлер Оссолінський удав, що приймає ті слова Яреми за знак згоди.

— Я дуже радий, панове, що можу засвідчити тут одностайність наших поглядів. Думаю, що його величність майбутній наш король Ян-Казімір не покладе на нас свого гніву, якщо ми, зважаючи на винятковий момент, дозволимо собі від імені його величності сьогодні ж надіслати козакам сповіщення про вибори і схвальну відповідь на ті, відомі вам, козацькі домагання.

— Але ж король ще не король,— нетвердо заперечив граф Замойський.

Канцлер мило посміхнувся.

— Пан граф має на увазі присягу короля на пакта-конвента? Це ж така дрібниця! Історія на цьому нічого не втратить, а ми виграємо кілька днів для себе...

— Як пан канцлер розуміє схвальну відповідь тим хлопам? — поцікавився князь Януш Радзівілл.

— Сподіваюся, так само, любий князю, як і всі ми, тут присутні, — люб'язно роз'яснив пан канцлер. — Його величність король Ян-Казімір з своєї ласки прощає козакам усі провиини, обіцяє скасувати унію, потверджує всі старовинні козацькі вольності і безпосередньо відає козацьким запорозьким військом через обраного, затвердженого самим королем козацького гетьмана...

— Я пропонував би панству ще комісію, яка має вести процедуру примирення, — порадив пан Адам Кисіль.

— Комісія примирення... Чудово! — ухопився канцлер за щасливу думку. — Пан Кисіль своїм дипломатичним хистом не раз уже робив великі послуги короні польській у тих примирливих процедурах з козаками... Гадаємо, що й тепер він не відмовиться від цього відповідального завдання.

Магнати мовчки дали свою згоду. Пан Адам Кисіль поважно уклонився.

— Обіцяю, скільки мені допоможе бог і вистачить моєї сили, вести справу так, як того вимагають інтереси Жечі Посполитої.

— Пан сенатор досить зарекомендував себе в дипломатичних справах, і ми можемо лише вітати такі починання, — похвалив Адама Киселя за рішучість щедрий сьогодні на поступки пан канцлер.

— Докладніше про посольство і про почет пану, що личить персоні королівського посла, подбаємо на від'їзді, — вів він далі. — Тому породінню пекла, Хмельницькому, непогано буде на якийсь час засліпити очі «милістю прихильного до козацтва короля». В тім керунку пан посол хай не шкодує обіцянок і ласкавих слів. До того ж будуть подарунки, королівська грамота, гетьманська булава...

— Насмілюсь нагадати пану канцлеру, жеби при цій нагоді не забулисьмо і про полковників козацьких, особливо ж про Богуна, — завбачливо радив пан Кисіль, бо мав великий досвід у тій справі «прихилення до корони польської» декого з-поміж козацької генеральної старшини. Князь Ярема хижо вишкірився.

— Шкода праці. Того хлопа може «прихилити» лише одна паля...

— А чому б, наприклад, не вродлива панна? — обіззався жартом граф Замойський.

Панна Броніслава в замішанні опустила голову.

— Чула-м, же полковник Богун не прихильний до жіночої вроди...

— А що, може, панна Броня взялася б зіграти роль новітньої Юдіфі? ¹ — Натяк графа Замойського прозвучав як певна пропозиція, що повеселило всіх присутніх. Януш Радзівілл не витримав, повів оком на сповнені по вінця срібні келихи і солодко примружився.

¹ За біблійною легендою, Юдіф, пробравшись у ворожий табір та прихиливши до себе командувача Олоферна, відрубала йому голову.

— Волю випити за успіх!

Пан канцлер міг вважати, що його сьогоднішній ранок не пропав даремно.

Третій день ішов zalivний дощ. Усі дороги позаболочені: ні пройти, ні проїхати. Промоклий табір козацького війська, розкинувшись велетенською підковою, на скільки оком можна зглянути, облягав місто Збараж, де засів з панами князь Ярема Вишневецький.

Значного звіра обложили козаки. Не будь його, давно б уже вся панська Польща стояла на колінах перед козаками і король би змушений був погодитися на всі умови. Погромлене на Пиляві і під Замостям панство десять місяців водило гетьмана за ніс. Забавляли його панські комісари, через того ж Киселя, різними комісіями й обіцянками, аж поки не зібрали нове військо. Не допомогло й королівське слово. Знову точиться війна. Не навчило панів лихо. Захотіли мосці пани видри — нехай тепер видираються...

В козацькому таборі нудьга. Дощ позаливав усе: порох звогчів, мушкети не беруть. Інший козак потішився б шаблею на герці — неохота виїжджати на таку сльоту. Та й пани тепер не дуже виїжджають, не до смаку їм козацькі шаблі. Гурт богунців-козаків зібрався на валах, з нудьги Ярему зачіпали:

— Гей, пане Вишневецький! Ану, лиш виведи нам танчик по-шляхетськи! А щоб гірше дошкулити всім панам — гуртом кричали в один голос:

А що то за хижка
Там на виріжку!
Під хижкою гнилий пес —
Там ляхи сиділи,
Того пса лупили,
Ножі поламали —
Зубами тягали!

— Гей, панове шляхта! Чи подобаються вам собачі фляки?

Вийшов Богун із свого намету. Глянув на плаксиве небо — скривився. Побачив на валах своїх богунців — дзвінко подав голос:

— А що, молодці! Мовчать ляхи?

— Мовчать, пане полковнику! Богу моляться!

— Своему чи угорському?

— Угорському! Бо на свого в них мала надія!

Підійшов відважний Степан Разя, отаман козацтва донського, привітався.

— О чем речь ведеш, Иван?

— Пани богу венгерському моляться, на свого, вишь, у них мала надежда.

— И то правда,— засміявся Разя.— Худой бог у них, Иван! Трусливой, ино заяц! Все норовит нанятому рейтарину за спину спрятаться... Пошто, Иван, мы тут сидим? Паны всех коней на мясо извели, собак пожрали, падаль жрут — нам бы теперь одним духом смахнуть их... Што думает батько?

— Батько с его милостью ханом все о делах толкует,— скаржився Богун.— Его милость хан нам не помеха,— згоджувався Разя.— А бить панов мы и без его ханской милости потрафим. Пошто думать много? Чернь гудит неладно... Батько знает то?

— Сказывал ему.

— Ишшо скажи раз, Иван. Тебя он слушает. Скажи: худо будет, коли чернь сама пойдет. А с Вишневецким-псом мы и без татаровья управимся...

— И то сказывал. Не слушает,— безнадійно дивлячись на небо, нарікав Богун.— Вам бы, говорит, все саблями размахивать, а мне и за державу нужно думать...

— Мудрит батько! — дивувався Разя.— Не пойму я этой мудрости.

Козаки з нудьги, щоб даремно не сидіти, майстрували залізні гаки — «котиці». Закидали їх у польський табір, за вали, і виловлювали звідтіля собі, розваги ради, по одному панів, мов з річки коропів.

Хмельницький не поспішав штурмувати збаразькі укріплення. Запертий в облозі Вишневецький вже доїдав шурів.

— Він у мене не заслужив лицарської смерті. Здохне, як голодний пес на прив'язі! — погрожував лихий на Ярему гетьман.

Козацькі гармати тривожили обложених день і ніч. Голод валив з ніг знесилених жовнірів. Страшно було слухати вночі голодні завивання. Вишневецький не здавався. Ремствували козаки.

— Що ж це, гетьман нас сюди на посміх вивів? Може, скаже нам Яремі поклонитися!

Хмельницький і без того розумів, що облога затягнулася. Голодом Ярему довго доведеться брати. А тим часом і поміч може наспіти. Найлютіший ворог України знову випорсне, і знову безневинна кров буде точитися річками. То вже краще штурм. Гетьман викликав до себе на пораду Богуна. Хитрий Богдан. Удав, ніби це така дрібниця, що про неї шкода й мови, але ж «молодики», які ще й пороху як слід не нюхали, кричать уже про посміх...

— Засиділись наші молодці,— казав добродушно Богунові.— Чи не варто було б трохи поколошкати Ярему?... Як ти радиш?

— Що радити, гетьмане? — не розумів Богун.— Сам ти здоров знаєш: козакам з нудьги вже руки пухнуть.

— І то правда,— згоджувався гетьман.— Виділи-но, полковнику, молодиків, які не бували ще в козацькій ділі, та візьми їх у науку. Нехай на Яремі навчаються...

Богунові не треба було наказувати двічі. Пани, мов ті кроти, позарива-

лися, засіли за валами в норах. Щойно козаки встигнуть вивести свої вали,— пани, дивись, уже й свої підняли вище. Понуро височіли польські укріплення. Виставлені в два ряди гармати захищали міцну твердиню. Штурм буде нелегкий. Залізне серце має Ярема. Його не злякаєш ні погрозами, ні силою.

Богун відчепив тим часом шаблю — з сокирою в руках навчав молодиків майструвати й водити на штурм грізні козацькі гуляй-городини¹. Він звелів запастися штурмовими драбинами — кожному десяткові драбина. Козакам, що перші підуть на вали,— озброїтись для першого удару довгими списами. Вправнішим на гаках — навчитись стягати ближчих до себе панів гаками. Гуляй-городинам — раніше за всіх котитись до валів і, поки підійдуть штурмові курені, бити на вали з усіх гармат і гаківниць, а також і мушкетів безупинно. Цілий тиждень, день у день, не спочиваючи, навчалось молоде козацтво. Невтомний, передбачливий Богун з'являвся скрізь, копильнував найменшої дрібниці — все було враховано, як того вимагала козацька наука. Тільки дати знак — і покотяться грізні штурмові гуляй-городини, разом з молодим козацтвом кинуться на штурм завзяті вимуштровані богунці, не минути Яремі козацьких рук... Коли гадина кусається — її вбивають!

Настав визначений день. Богун зустрів ранок на коні. Стояли вишикувані плече в плече штурмові курені. Червоно горіли на сонці прапори. Сумно проквіляло гайвороння, злітаючись над польським табором. День провіщав багато крові. До вечора в Збаражі не буде жодного живого пана, навіть на насіння не залишиться...

— Гей, гей, брати! Атамана Богуна подай сюди! — летів конем Степан Разя.

Богун, що вже мав подати знак до бою, обізвався:

— Чую! С чем нужна пригнала, атаман?

— Батько кличет! Король лядский под Зборовом объявился!

Штурм Збаража не відбувся. Хмельницький день і ніч упорядковував полки. Піше військо залишалося під Збаражем стерегти Ярему. Кінне — вирушило на Зборів. Тихо шелестіли бойові знамена. Над хвилями козацьких шапок з червоними верхами здіймався гострий ліс переможних списів, на яких іще не стерлися сліди славетних перемог. Козацтво нарядилося на яких іще не стерлися сліди славетних перемог. Козацтво нарядилося немов на свято. В кожного короля будуть приймати. Виїхав на шлях оточений ля... Ще б пак! Самого короля будуть приймати. Виїхав на шлях оточений

¹ Гуляй-город — пересувна бойова споруда, зібрана з дерев'яних щитів, з отворами для стрільби. Всередині розміщалися козаки.

— Панове молодці! Аче́й добре всі прибрались? Його мосць, самого короля йдемо вітати! Погостримо свої шаблі об шляхетські голови... На Зборів! — На Зборів! — підхопило все козацтво, і клич той прокотився громом по всій збараській околиці. Сурми заграли «в похід».

Глухо застогнав Старозбараський шлях. Давно він бачив таку силу! Сорок тисяч кінної їзди, зосередженої в один могутній бойовий кулак, ішло на обхід королівського війська.

Послухався швидко, впевнено. Вислані

Тисячі очей вели під доглядом вороже військо. Богунів був відомий кожен крок безвільного сліпого короля. Пан канцлер Оссолінський другий день стояв під Зборовом, вагався: вести йому королівське військо далі, чи нехай Ярема сам відсиджується в Збаражі? Вислані роз'їзди — вивідати, де Хмельницький, — поверталися ні з чим або зовсім не поверталися.

— Це той князь Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки, — пригадав Богун. — Багато з ним таких славних молодців, як його княжа милість?

— Ти хто такий? — питає Богун козачину, що, видимо, супроводжував бранців.

— Сам зловив і сам привів? — Богунові не первина була бачити відважних козаків-сміливців, яким вистачало молодецтва самому на десяток па-

них козаків-сміливців, яким вистачало молодесства запорожського,

— Розкажи-но нам, козаче, як це далися тобі твої ляхи?

— Вони не давалися, то я їх трохи там залишив, а цих, решту, щоб не розбіглися, привів...

розбіглися, привів...

— Ого! Ти, я бачу, козацького батька син!

— Колісник я. До Богуна хочу.

— А чого до Богуна?

— Бо всі пани його бояться.

— Богунові треба добрих молодців. А ти вмієш володіти шаблею?

— Ану, — казав поважно козачина. — Я сам колеса роблю.

— Ану, дати йому шаблю,— звелів Богун.— Чи до лица тобі буде козацька шабля?

Іспитованому подали шаблю. Колісник по-діловому зліз з коня, підтикав
полю. Із обережності відійшов трохи набік, щоб бува не зачепити своїх:
Зразу спробував, чи замашна. Змахнув дужою рукою. Шабля засвистіла,
вигинаючись лозиною. Потім здумав спробувати ще, чи добре загартована.
Узяв обома руками посередині, трошки натиснув і, винувато кліпаючи
очима, безпорадно розвів двома уламками шаблі.

очима, безпорадно розвів двома уламками шаблі.

— Непутящий, видно, коваль був, — пробурмотів зозентежений упряй.
— Добрий козак буде! — похвалили вражені такою силою богунці. — Ставай з нами! Будеш зватися Голоблею, коли не вмів шанувати козацької зброї.

Допитані в'яни сповіщали:

Допитані улани сповіщали:
— Вчора пан коронний канцлер звідкись-то дістав пересторогу про козацький вимарш до Зборова. Був нам о тім розказ від пана ротмістра Гдешинського виїхати в поле на підгляд того вимаршу. То ми паном богом присягаємо перед ясним паном полковником, пересиділи-сьмо в полі до вечора, а ввечері повернулися, не бачивши козаків. А чого сьогодні пан Корецький виїшов до Озірної о двох тисячах кінноти, того ми не знаємо. Пан Коржицький стоїть зараз о десяти тисячах, вартує переправу. Це він виїшов з паном Голобляком у роз'їзд, а тен страшний козак пан Голобляк зловив нас...

Богун уявляв собі розташування королівського війська. Корецький з Кор-
зловив нас...
Військо все
жицьким стоять на захисті переправи через річку Стрипу. Військо все
розосереджене, обоз розтягнувся. Коли навіть припустити, що частина
війська перейшла на лівий берег Стрипи, в напрямі до Збаража, — тим кра-
ще: нарізно їх легше бити. Густий дубовий ліс по лівім боці Зборова (у на-
прямі Зборів — Збараж) цілком заховував і забезпечував підхід і зосере-

51

дження козацької кінноти. У лісі можна залишити заслін проти Коржицького, з головною ж силою козацькою, під захистом лісу, непомітно перейти на правий берег Стрипи, обійти порізані частини королівського війська і вдарити якраз на переправу...

— Нагадаєм його мислі королеві Жовті Води, Корсунь і Пиляву! — схвалював Хмельницький Богунівий план. — Короля поставлю на коліна. А тоді, — перевів у жарт, — оженю всіх своїх полковників. Тебе, Богуне, першого посватаю, посадженим батьком буду...

— Спасибі на добрім слові, гетьмане,— подякував Богун, щоб як-небудь приховати своє замішання.

Два образи на мить поставили перед ним: один витворений з власних уподобань, романтичний, невідомої красуні панни, що вже двічі таємничо засилає листи свої, сповнені жагучого кохання, і другий — кароокої козачки з гарячим серцем, голубливої, як весняне сонце, нареченої Оксани, що замінила його посиротілому синові матір. Оксана довірливо дивилася йому в очі, певна за свою долю. На обличчі — тінь прихованої журби. На руках малий Івась: «Коли прийде до нас батько?»

Богун стиснув острогами коня, і марево розвіялось. Тихо, поринаючи в тумані, підходили до Зборова полки козацькі. Десять далеко, мабуть чи не біля переправи, перегукувались королівські роз'їзні дозорці. На чверть милі від Зборова стояв гомін, розносились гучні співи безпечного королівського жовнірства. Тисячі погоничів, панської челяді, голосними криками понукали коней, підганяючи обоз до переправи. Пани збиралися на війну, немов на весілля. Богун підвів свій полк до річки.

Невеличка річка Стрипа, налита щерть рясними дощами, вийшла з вузьких своїх берегів і радісно вітала бажаних козацьких гостей широкими шумливими хвилями.

— Давно ми вже купалися, молодці! — підохотив жартом своїх козаків Богун і першим кинувся у хвилі.

гун і першим кинувся у хвилі.
Роздалася Стрипа, запінилася, захвилювалася, приймаючи козацьке приві-
тання.

— Будеш ти, Стрипо, рідною сестрою Пиляві!

За Богуном сам Хмельницький вів свої полки на правий берег.

— До ста чортів! Що це діється з річкою? Піни́ть, ніби в нюю всі скажені хлопи разом плюнули! — дивувалася безпечна шляхта.

А річка все пінилась й пінилась. Важкою заслоною стояв туман.

А річка все пінила й пінила. Важкою заслоною стояв туман. Славно погуляють молодці, Богунове козацтво! Багато осиплеться шляхетського цвіту Жечи Посполитої! Багато залишиться розкішних замків без своїх панів господарів! Не один чванливий пан, що хвастав своїй ясній пані покласти до ніг здобуту шаблю «хоч Хмельницького, а хоч того, першого після Хмельницького харциза Богуна», — не один такий втікатиме з поля світ за очі, загубивши панський гонор.

— Помагай нам, свята покрово! — виходило козацтво з води.

Королівське військо обідало, розклалишся на возах на половині переправи. Наведені через Стрипу два мости заставлені возами. Погоничі, панські слуги, розбрелися. Нема чого боятися. Роз'їзди князя Корецького сьогодні до обіду обстежили кругом місцевість на три милі — козацького війська і духом не пахло. Вартові хоругви драгунів забезпечували підступи до переправи. Сам король з вельможним панством пив за «знищення реbelie»... Але чого це стогне так туман? І що це за така страшна грозова хмара облягла півколом горизонт, вирує, клекотить і котиться сюди по правому березі ріки, намагаючись обняти крилами згромажене на переправі військо і обоз? Летів конем пан Коржицький, аж болото розлягалось за конем.

— На бога, козаки!

Вельможне панство реготало.

— Пану, певно, з перепоею щось приснилося?

— Рятуйте короля! — розпачливо благав Коржицький.

— Рятуйте короля! — розпачливо благав поржизиний.
Бігли з поля несподівано заскочені недобитки вартових хоругв. Мішалися між возами, збурюючи панську челядь.

— Поцілуйте мене ззаду! — крикнув вельможному панству розлютований Коржицький і погнав на переправу, потягнувши за собою стовпище розгнужданої челяді.

Ударили на гвалт по всіх церквах зборівських зазивні дзвони. На поміч козакам ставало зборівське міщанство. Притиснені туманом, моторошно кубдилися по землі гвалтовні крики. Розгублено бігав, метушився король.

— Я тут! Сюди, діти мої!

— Я тут! Сюди, діти мої!
Громом налетіли, змітаючи все живе, овіяні легендами кривавих січ ко-
зацькі соколи-богунці.

Не шкодуйте шабель, молодці!

— Не шкодуйте шабель, молодці! Богун пробивав дорогу до шовкового намету, де стояв оточений королівськими гусарами Ян-Казімір.

Змішав, посік на капусту знетямлену шляхтю гордого магната князя Чет-
вертинського; розсипав, мов горох по полю, хоругви пана Тишкевича; при-
вертінського; поліг, не встане більше чванливий
пан Котецький з своїми пахолками...

— Король у небезпеці!! Стійте!

— Хай живе король!

[illegible]

— Эй, соколы! Прймай бой! Корчуй продажное зелье заморское! — то вів своїх донців Степан Разя.

На правому березі ще де-не-де безнадійно змагалися окремі, спонукані одчаєм, порізнєні загони шляхти, та й ті згодом полягли — з правим берегом було покінчено.

Зашуміла Стріпа, приймаючи Богунових молодців назад, на лівий берег, на обхід ландскнехтів.

Окрилений близьким розгромом ворога, Богун тепер цілком віддався своїй, що проймала все його єство, одній-єдиній думці: «Взяти короля!» За всяку ціну взяти короля! Тоді розчавлена шляхетська гадина боягузливо поповзе під ноги козакам, звільниться з-під панського ярма народ, зацвіте червоною калиною — волею козацькою — весела Україна... Взяти короля!

Образ Яна-Казіміра, товстого пихатого пана з презирливо одвислою губою, весь час невідступно стояв йому перед очима.

Король нашвидку вишикував до бою переправлену на лівий берег Стрипи половину війська. Лівим крилом командував значний пан Любомирський.

Правим — канцлер Оссолінський. Центром — сам король.

Оглушливо кинулись донці на панцирних гусарів пана Любомирського.

Сплелися в своїй одвічній ненависті бундючний пан і вільний козак.

— Нех жие Польска!

— Врешь! Не жить панам!

Одним махом прочесали донці наскрізь грізне на вигляд гусарське зборище. А за ними вже гула земля, мчала велетенською підковою на охват цілого лівого крила повернена з того боку вся козацька армія. Підрубане крило обвалилося на центр. Даремно сам король ловив за повіді коней і повертав назад своїх «славєтних лицарів». Шкода праці! Гонорове панство, наче знавісніле нерозумне бидло, проламало власний центр, змішало свої піші наймані полки. До Богуна вже долітало розпачливе благання короля:

— Не кидайте мене, діти мої! Стійте!

От-от буде друга Пилява. І раптом — може, це причулося? — козацькі сурми покликали на відступ.

— Що сталося? — Богун відмовлявся вірити собі. Розбита королівська армія втікала, ховаючись в обозі, а гвалтовні сурми настирливо виводили з бою переможців, виривали з рук таку блискучу перемогу.

— Може, вбито Хмельницького? Може, напали татари? — Богун озирає кругом поле бою, бачив скрізь повернені назад полки і не знаходив відповіді на свої тривожні запитання.

— Назад! — віддав наказ. Почекав, поки під'їде миргородський полковник Гладкий. Поспішив довідатись.

— Матвію! Що це діється? Де гетьман?

Гладкий — високий, сухорлявий, одчайдушної вдачі козак, обкурений мушкетним димом, невиразно посміхнувся.

— Де Виговський, там і гетьман. А що діється? Сам бачиш.

Підлетів на змиленім коні покvapний джура.

— Вельможний пан гетьман закликає на військову раду! — передав і майнув далі.

— Мабуть, таке, що будемо трактувати з королем, — казав ущипливо Гладкий.

Богун тихо заскреготав зубами. «Котрий раз уже ляхи обдурюють гетьмана, а він усе вірить їм... Виговський, бестія, облутує. Розумний! А ми — нечай, Гладкий, Богун і всі полковники — дурні. Не вміємо до ніг панських припадати... Викохаєш ти собі, Богдане, змію лютую на грудях, — думав Богун про Виговського, — опам'ятаєшся, та пізно... Буде тобі з ним, як з тим Забузьким, що тепер сидить у короля, на булаву роззявив рота, падло!»

Просторий гетьманський намет не вмщував усієї генеральної старшини.

— Прийшов королівський лист.

— Король схиляється перед козаками...

— Скажи, враже, як пан козак каже!

Генеральний писар Виговський — наопашки састовий жупан, при всіх регаліях — голосно вичитував:

«...Ян-Казімір, з ласки божої король польський, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський, інфляндський, смоленський, чернігівський, шведський, готський, вандальський дідичний король. Ознаймуємо всім узагалі й кожному зокрема, кому те відати належить, а саме: мусимо всім уряді поставленому пану гетьману війська на-вельможному пшез нас на уряді поставленому пану гетьману війська нашого козацького запорозького, Богдану-Зиновію Хмельницькому; всім полковникам, осавулам, отаманам, сотникам, усім козацькій старшині, і всім молодцям війська нашого козацького запорозького ласку нашу королівську посилаємо!

Припиняємо братовбивче кровопролиття синів єдиної матері нашої вітчизни Жечі Посполитої, владою й повагою нашою королівською пропонуємо...»

— Що пропонує король? — гостро перебив Богун читання королівського листа.

Виговський скосив оком на Хмельницького, не дістав ні дозволу, ні заперечення і відповів на свій розсуд:

— Його королівська милість пропонує відійти від Зборова і Збаража й спокійно очікувати обіцюваних...

— Обіцанка-цяцанка, а дурневі радість! Король залишає Україну?

— Про те можна буде потім трактувати...

— Трактувати?! Гетьмане, ти чуєш? Король без штанів сидить в обозі!

— Трактувати?! Гетьмане, ти чуєш? Король без штанів сидить в обозі!

А ми відійдемо, «потім» чухатимемо відшмагані зади...

— Не бувати цьому!

— Трактуй сам, а ми вже почекаємо, поки зловимо в руки короля! Вибух гніву й обурення на гетьмана струсонув наметом. Блиснула добута Богуним шабля. Подавав її, скривавлену в панській крові, зблідлому гетьманові:

— На, січи мене! Але не слухай короля!

Хмельницький відвертав від себе шаблю, трохи не крізь сльози погрожував булавою.

— Чи ви показалися? Від Зборова і Збаража не відступимось! А вельмож не панство в кулаці у нас: притиснемо ще раз — більше ласки заслужимо... Так і королеві відпишемо!

Рада так і розійшлася, не вивівши кінця справи. Богун вийшов у важкому пригніченні. Мовчки скочив на коня. Якась дивна байдужість — чого з ним ніколи не було — розпливалася в натовленому тілі. Почував себе спустошеним, розбитим. Вірний кінь безпомилково вгадував дорогу до полку. Надходила ніч. На небі крізь пошматовані хмари пробивалися зорі. У велетенському колі, що оточувало королівське військо, наскільки сягало око, горіли козацькі вогнища. Зустрічалися знайомі осавули, сотники, пізнавали славетного полковника, віддавали шану, але Богун не помічав того. Прокинувся від своєї байдужості аж тоді, коли кмітливий кінь пристав до гурту козаків, що саме сідали до вечері. У колі людей парували казан. Збудний запах гарячого кулешу приємно лоскотав у ніздрях.

— Просимо, пане полковнику, до гурту!

Це були козаки вінницької сотні. Богун відчув, що він голодний. Пустив коня.

— До нас, пане полковнику! У нас смачніше!

— У них пшоно носом пихане... До нас!

Козацький сміх і жарти згодом повернули Богуну втрачену рівновагу. Повечерявши, він тут же й приліг на попону, біля вогнища. Зароджена в бою думка налазливо крутилася в обважнілій голові: «Зловити короля... Посіяти страх... А потім на Варшаву... Тоді можна трактувати».

Тихо гомоніли проміж себе козаки. Сон солодко стулював повіки. «Тоді можна й до Оксани... А чого це якась панна виричала банькувати очі, регочеться? Згинь, маро!» І вже не панна, а Оксана сумно-сумно дивиться на нього своїми глибокими, як ріка, і прозорими, як небесна блакить, очима, простягає руки... «Не можна, голубонько моя, не можна, — кить, очима, простягає руки...» Оксана підводила малешенького Івася. «Батьку!» — кликало мале хлоп'я. «Не можна, синку, не можна, — гладив по голівці сина. — Треба ще відтяти голову шляхетській гадині». Плакала, вбивалася Оксана. Плакав син. «Не можна», — важко стогнав крізь сон Богун, проймаючись люттю на панів, на короля. На світанку козаки зловили королівського гінця з листом до хана.

Король уживав Іслам-Гірея «рідним братом». «Козаки — то люті вороги твої. Вони, як ті вовченята, коли дійдуть сили, — поїдають козу, ту, яка годувала їх. Поверни, великий владарю, свою могутню зброю проти цих вовків в овечій шкурі, і нехай буде наша дружба довіку нерозривною», — благав король.

— Оце тобі, Богдане, королівська милість! — глузував Богун. — Посидиш довше, ще більшої дочекаєшся...

Хмельницький нетямився від гніву. Він і сам тепер це визнавав: залишився крайній спосіб прихилити короля — гарматами.

Лунко прокотився в райковій тиші перший гарматний постріл. За ним — другий... третій...

То миргородський полковник Гладкий за порадою Богуну втягнув на дзвіницю зборівської церкви п'ять гармат з числа відібраних учора біля переправи, бив по королівському сховищу.

Богун не відриваючись пильно слідкував за тим, як польські вали обволікалися гарматним і мушкетним димом. Спішені козацькі курені підходили, давали залп і мовчки кидалися на штурм. Стиснене в обозі, за валами, королівське військо не мало де розгорнутися. Козаки рубали вози, розтягали їх і вривалися в утворені проломи. І на валах і в проломах — скрізь кипіла січа. Ось уже над табором замаяли козацькі знамена...

— Пора! — Богун злегка торкнув повід, і вірний кінь, товариш грізних січ і славних перемог, слухняно рушив уперед. По кількох хвилинах за полком засвітив вітер. Похмурилось небо. Сховалося сонце. Коли розгнівана доля несе свій невблаганний меч, тоді все, приречене на згубу, стогне, захлинається в смертельній тузі, чіпляється за життя, благає, б'ється; зойки, стогін і прокляття, змішані з молитвами, встають до неба, а небо німотно мовчить, бо немає рівної сили, що могла б спинити вирок долі... З такою силою налетів Богун на ворога. Перекинув ошалілі ряди угорської піхоти. Розколов надвое, мов трухлявий пень, стіну закованих у панцирі рейтарів. І, здіймаючи навколо вихор шаленої січі, ударив на священну хоругву гусарів — особисту охорону короля.

— Король у небезпеці! Хай живе король! — Гусари непробивним муром оточили Яна-Казіміра.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — розпалений шаленством січі, Богун шукав очима короля.

Ось б'ється поруч позавчора прийнятий козак Голобля. Він давно вже потрошив свою важку, дібрану йому по силі шаблю. Шануючи козацьку зброю, засунув за пояс держака, щоб не загубити, а натомість вихопив з якогось воза справжню ковану голоблю — де обернеться, там бризки розлітаються...

— Добре, Голобля, добре! — похваляли козаки.

Богун пробивав гусарський мур; горіла голова, горіло серце — всього якось десять кроків відділяли його від особи короля. Там доля України. Ще один удар, і...

— Згода! Згода! — наказував владний голос Хмельницького, спадаючи заклопоношено перед беззахисним королем. Богуну потемніло в очах. Страшна невимовна туга схопила за серце. Гарячі сльози, як вогонь, бризнули на

гриву, обпікаючи коня. І не витримав козак — розламав надвое шаблю.

— Не радійте, пани-ляхи!
Ще хотів сказати щось оторопідим козакам, та захитався в очах світ, хтось холодний вирвав з грудей тугою повите серце і під здольні поклики гусарів підняв його на ніж, на радість королю... Поцілений в груди кулею Богун, падаючи з коня, втрачаючи притомність, проте, встиг ще крикнути:
— Тримайте короля!

Поранений Богун опритомнів і намагався звести голову. Він лежав у хаті на м'якій постелі. Коло нього вартував зажурений Голобля. Це він виніс полковника з поля, перев'язав груди, сидів і доглядав, незважаючи на те, що в хаті був сам гетьман і багато генеральної старшини. Видно, небезпечно був поранений Богун, коли всі зібралися, немов на похорон. Помутнілими очима обвів поранений знайоме товариське коло, відшукав там Нечая і кволим уриваним голосом довідався:

— Як ляхи, Нечаю?

— Та мовчи вже, мовчи, — замахав Нечай на хворого, радіючи, що той подав голос.

Тоді хворий звів очі на гетьмана, подивився довгим-довгим докірливим поглядом і мовчки одвернувся. Хмельницький плакав. Правда, можна було б сказати й тепер довести Богунові, що монархи цілої Європи не простили б козакам неволі свого «християннішого брата-короля»; козацьке військо опинилося б тоді в становищі небезпечних проти всього світу християнського «грабусів-бунтарів»; що, нарешті, зрадливий татарський хан в останній хвилині поєднався з королем і вже готовий був по-зрадницькому вдарити на козаків — усе це міг Богдан сказати Богунові. Та хіба від цього стане легше?

— Морозенко... А тепер Богун... Покидають мене мої кращі друзі! — сумно шепотів Хмельницький, витираючи непрохані сльози.

— Бережись, Богдане! — скрикнув голосно Богун і знову знепритомнів. Десь далеко-далеко за вікном ридала бандура:

...На тім полі, на Зборіві,
Чорна галич в'ється,
Ой там Богун молоденький
Міцно з ворогами б'ється...

VIII

Одужував Богун поволі. Місяць простояла за плечима смерть, поки міцне здоров'я врешті взяло верх. Тепер житиме козак. Сидів у Вінниці, набирався сили. Війна скінчилася. Поспішати нікуди. До гетьмана? Справ таких не було. Гетьман тепер перебував у своїй столиці, Чигирині, і, як сповіщали Богунові добрі люди, «хитрував з ляхами». Зборівський договір не тишив ні панів, ні козаків. Козацький реєстр у сорок тисяч давно був переповнений. На одного козака виходило по троє, а де — то й по п'ятеро родин. А родина вся така: «Під Корсунем родилася, на Пиляві хрестилася». Проте реєстр козацького війська далі збільшувався. Цілі полки нібито «без послушенства гетьмана» формувалися поза реєстром. Селяни відмовлялися коритися панам. Пани верталися в свої маєтки з тим, щоб подивитися і, мабуть, востаннє пересвідчитися в тім, що їм не панувати більше на Україні. І пани, і козаки добре знали: мир буде недовгий.

Хоч і багато клопоту мав гетьман, а все ж не забував про Богуна: поздоровив його полковником вінницьким, сповіщав про те, що найлютіші вороги козацтва — польний гетьман Калиновський, пан Чарнецький і старий Потоцький — повернулися з татарської неволі, і просив скоріш одужувати.

— Я не знаю, як нам дякувати гетьманові за наше щастя, — казала раз у раз Оксана, коли мова заходила про Хмельницького.

Вона тепер квітла, як калина. Минулася журба. З лиця не сходила радість. А в карих очах було стільки щастя, що Оксані за цілий вік не вичерпати його, так щедро наділила її доля.

— Дякуй ляхам, — підсміювався з неї Богун. — Щоб не лядська куля, то й досі ще сидів би з гетьманом...

При спогаді про «ляхів» малий Івась уперто хмурих брови.

— Не хочу дякувати ляхам. Дядько Нечай каже: «Ляхів бити треба!» — І тоді мале хлоп'я в своїй упертості ще більше скидалося на Богуна. Богун сміявся. Брав на руки сина, підкидав його до стелі.

— Ану, держись, козаче-небораче! Дядько Нечай добре каже: ляхів бити треба... Тільки як же ж ти їх битимеш, коли ти не вмієш навіть батька бити...

Семилітній Івась спалахував від образи. Запальна батькова вдача позначалася на хлопцеві. Розчервонілий, він вихоплював свою дитячу, подаровану Нечаєм «шаблюку» і пристрасно, з запалом налітав на батька. Богун легенько, піхвами своєї шаблі відбивав дитячі наскоки, пильно наглядаючи за тим, як малий сприймає батькову науку. Івась не раз бачив ті козацькі вправи на шаблях — насакував завзято, перекидав з руки в руку свою дитячу шабельку, як то не раз робив батько. Тоді Богун не витримав.

— Згода! Згода! — здавався на милість «переможця».

Дитячі очі горіли в захваті здобутої перемоги.

— Кажі, козак чи не козак?
— Козак! Козак!

Щаслива Оксана рознімала «ворогів».

Вона любила хлопця не менш ніж Богуна.

Так під доглядом старих Оксаниних батьків і самої Оксани проводив Богун свої спокійні до якогось часу дні.

Після різдва, вже так він умовився з старими і з Оксаною, справлятимуть весілля. Воно можна б і раніше, та гетьман просив відкласти до зими, поки пильні справи вирішить, — хоче справити бучне весілля. Так і переказував: «Хочу погуляти так, щоб у самій Варшаві знали, що одружую свого найкращого полковника Богуна». Довелося уважити гетьманові. До того ж і сама Оксана ще була в жалобі, ще не вийшов рік, як помер посічений Яремою Оксанин брат, славетний Демко Полов'ян. Дід Андрій та баба Христя, хоч як хотіли швидше бачити свою дочку полковницею, все ж були тієї думки, що «грішно до року веселитися, померлого сина пам'ять зневажати». Богун не заперечував. Та, власне, не було чого й перечити.

Він міцно тримав своє щастя, а решта — дрібниці. На все свій час! Не оглянувся, як літо відійшло. Тепла дощова осінь принесла з собою свої турботи. Старі люди не пам'ятали такої щедрої осені. Відвойована земля платила козакам за всі заподіяні війною злигодні. Наливалися в садах ясні плоди; цвіли пізно посіяні пахучі гречки; полягли до землі пшениці й жита пускали буйні зелені стрілки; на пасіках було повно прозорого пахучого меду.

Відірване війною від землі, показане селянство, — при боці шабля, в руках серп, — поспішало тепер надолужити проганий влітку час. На всьому Побужжі стояли гарячі жнива. Господарювали на панських землях. Панів не боялися. Поки на кордоні стоятимуть такі полковники, як Богун і Нечай, — панам на Побужжя не вертатися.

Богун пильно стежив за всіма подіями на пограниччі. Через своїх довірених людей він довідувався навіть про те, що діється в самій Варшаві. Панство, мов побитий пес, зализувало рани. Запеклі вороги козацтва — Мартин Калиновський і Стефан Чарнецький — нахвалялися:

— Ще цього року козацькою кров'ю собак своїх напоїмо, а Богуна живцем добудемо, у свинячу шкуру зашиємо — і в льох. Собачим стервом відгодувати будемо, щоб він не жив і не вмирав, аж поки в ньому черви не заведуться...

— Що занадто, то не здорово! — переказував Богун панам на тую похвальбу. — Нам, як доведеться, — ми простіше зробимо: засилимо мосці панам таке кільце, щоб їм більше не кортіло лізти в наші козацькі ворота... І далі кріпив пограниччя. Радився про спільні дії з Нечаєм на випадок несподіваних диверсій. Хмельницький міг не турбуватися: поки два таких стовпи стояло на Побужжі, — «козацькі ворота» були забезпечені.

Минала осінь. З Варшави надходили щораз тривожніші вісті. Довірені козацькі люди раз у раз повідомляли про таємні пересування кварцяного¹ війська. Два корпуси найманців — піших ландскнехтів направлялися на пограниччя. Король дав свою таємну згоду затримати на сеймі, що мав відбутися в грудні², обраних на сейм послів козацьких. На Зборівський договір ніхто більше не покладався. У Чигирині спішно скликала генеральна рада. Богун вагався: залишити під такий тривожний час козацьке пограниччя? Хитрий Калиновський, мабуть, тільки цього й дожидає. А тут ще й Оксана — не хочеться їй пускати Богуна в таку далеку подорож.

— Ти ще не одужав, мій соколе, — боялася, щоб не сталося чого в дорозі. Порадившись з Нечаєм, Богун відписав у Чигирин, що він залишається на пограниччі й заздалегідь «на ляхів готовий повсігди чинити добре».

Оксана раділа. Її сокіл залишався біля неї. Правда, цю радість часто затмарювала думка, що Богунові доведеться знов сідати на коня... Але коли то ще буде? Надворі вже випав перший сніг — зима. А зимою яка війна? А там, може, і не посміють ляхи зачіпатися?

Нечай сповіщав, що генеральна рада звернулася до «Його пресвітлої величності, царя Великої Русі» з тим, щоб «гетьмана і все велике військо запорозьке під свою високу руку государську з ласки своєї прийняв і оружниками людьми на поміч козакам на короля пішов...» Не посміють ляхи зачепити таку силу. Так заспокоювала сама себе Оксана.

На людях Богуна всі бачили спокійним і щасливим. У вільний від полкових турбот час його зустрічали разом з Оксаною. На вигляд був веселий, безтурботний. У повазі, в шані, ще й мила під боком — чого більше треба козакові?

Але досить було Богунові залишитись на самоті, як він ставав невпізнаним: хмурнів, непривітні думи глибокими зморшками спадали на чоло. Кварцяне військо — йому давно час бути на квартирах — стоїть на пограниччі при повній зброї. А тепер прибув і сам Потоцький. «Недобре замишляють пани-ляхи. Не знати, де то доведеться нам, Оксано, справляти наше весілля...»

Оксана нічого не підозривала. Захоплена своїм щастям, вона бачила і знала лише того Богуна, що був разом з нею, відважного лицаря, закоханого, ніжного, готового годити їй у кожній найменшій дрібниці. Ніколи ще жодна зима не здавалася їй такою довгою. Надворі люті морози — птиця мерзне, в хатах стіни тріскаються, на вулицю й носа не показуй. А в хаті

¹ Наймане військо в шляхетській Польщі 16—18 ст. утримувалося за рахунок четвертої частини прибутків від королівських маєтків — так званої кварти. Польсько-шляхетський уряд використовував кварцяне військо для придушення визвольної боротьби українського народу.

² Конвокаційний польський сейм 1650 р.

все давно пороблено. Сто разів передумано, як приймати гетьмана. До весілля залишилися лічені дні. І Оксана від хвилювання не знала, де подітися. Богун в останній час то їздив по сотнях, то, дивись, до Брацлава поїхав, з Нечаєм три дні сидів, а то Нечай до нього приїжджав. Заклопотаний своїми справами, він ледве встигав словом перекинутись. А Оксані тільки й розваги, що з Івасем «вправлятися на шаблях».

Перед запусною неділею Богун вирішив спочити трохи.

— Приготуйте, паніматко, нам чогось на зуби, — просив Христю. Обіцяв привести товариство.

Дід Андрій на радісах знайшов ще у льоху барильце міцної слив'янки та питного меду, не бракувало й горілки.

— А то забув наш полковник, як і горілка п'ється! Христя, крім загального обіду для okazji, зготувала ще й окремо Богунові його улюблений пісний борщ з грибами й смажену солону рибу. Дід Андрій саме закінчував розливати міцну, як вогонь, горілку, коли розчи-нилася хата, впускаючи разом з морозом, що стелився долом білими клуб-ками пари, запушених інеєм веселих Богуна і чоловік з десять козацького товариства.

— Здорові, паніматко!

— Здрастуйте, діду Андрію!

— Як бог милує?

Хата сповнилася веселими вигуками й привітаннями.

Тут усі були свої, знайомі.

Зодягнена, як на врочисте свято, в червоних сап'янцях, у своїй улюбленій темно-зеленій корсетці, у вишиваній мистецькою дрібною низзю найтоншо-го лляного полотна сорочці й гаптованій шовком плахті, вся легка і вібрую-ча, стояла Оксана. Зовуча соромлива усмішка розквітла на устах назу-стріч гостям.

Рахнівський сотник Діденко — козарлюга, волові шию скрутить, нежона-тий, — глянув на Оксану, потім на Богуна, кречнув і, немовби зрозумівши, що не потягне він супроти Богуна, перевів свій погляд на горілку.

— Піднеси-но нам чого-небудь, Оксано, з холоду, — попросив Богун, зир-нувши на Діденка. — Мороз такий — душа в п'ятах мерзне!

— Га, га! — приєднався до Богуна сотник вінницький Немира. — Піднеси, Оксано! Мороз такий, що дай боже видихати, тільки на вовків та на ляхів такого!

— Не до смаку ляхам такий мороз, — радів Діденко. — До весни сидіти-муть, прокляті!

— Вони сидітимуть чи ні, а ми стерегтися мусимо, — остерігав Богун. — Хто сьогодні виїхав на звіді?

— Голобля з десятком козаків, — доповів Немира.

— Добрий козак!

Оксана тим часом підносила всім по чарці. Кожен випивав і, кречнувши, сідав за стіл. Христя метушилась біля печі. Перечастувавши гостей, Окса-на й собі кинулась до печі допомогти матері. Подали на стіл. Під доглядом заподадливого діда Андрія Богунове товариство швидко зігрілося. Міцна горілка розв'язала язика.

— Ех, нема де козакові погуляти, — скаржився Діденко. — На ляхів свер-бить рука!

— Устигнеш з козами на торг, — відказав Богун. — Не про це я зараз думаю...

— І добре, сину, робиш, — похвалила Христя. — Війна — не іграшка.

— Не твого розуму, стара, це діло, — дорікав п'янений дід Андрій. — Козак зроду-віку воював. На те він і козак!

— Га, га! На те він і козак! — підтакував Немира.

— Добре, діду, добре! — схвалювало товариство.

У хаті за столом ставало гаряче. Горілка розганяла кров. Козацька сила шумувала.

— Хай там собі гетьман трактує як хоче, а нам аби лишень весни діжда-ти, — кричав зухвалий Діденко. — Ми тобі, полковнику, таке весілля справи-мо, гей-гей! У Вінниці почнемо, а в Кракові скінчимо...

На всі ті хвастощі і похвалення свого товариства Богун лише поблажливо усміхався. Інші думки його тривожили. Знав, що навесні, а може й раніше, може, навіть найближчими днями, бо старий лис Калиновський не дарма стоїть на пограниччі, треба сподіватися удару на Побужжя. Але це ще пів-біди. З Калиновським можна поквитатися. А от біда! Не встигли вигнати панів-ляхів, як уже свої пани залигують народ в ярмо. Силою зганяють по-козачених селян, на своїх пахолків обертають, на робуче бидло... Панства захотілося! Богунові вдарила в обличчя кров. Справедливість і обурення підносили свій голос проти нової народної неволі. Гетьман дбає про «по-підносили свій голос проти нової народної неволі. Гетьман дбає про «по-кріплення ладу», розсилає скрізь свої накази, а за ними, мов гриби в дощ, виростають свіжі палі й шибениці. Не тим кінцем вінчає справу гетьман. Похмурий погляд Богуна сковзнув по ніжній стрункій постаті Оксани, при-глянувся до її розквітлого незайманою красою обличчя і від того мимоволі прояснів і потеплішав. Чи дасть йому Калиновський хоч на короткий час пізнати радість свого щастя? А так хотілося б забути все — блиск шабел, рев гармат, бойові переможні поклики — і десь тихесенько над Бугом, у затишній куточку оселитися з Оксаною. Він орав би, сіяв, косив, носив воду, рубав дрова, молотив... Не треба йому ніякого високого становища. Оксана вечорами співала б йому козацьких пісень. Він згадував би свої козацькі походи і навчав би сина, а може й синів, як треба любити свою визволену з-під панського ярма Україну. А коли долі треба було б знову покликати його на ворогів вітчизни, він, уже посивілий, знову сів би на коня разом з молодими своїми синами-козаками, і знову слава його давніх

грізних битв ожила б, залунала б переможними покличками в нових грізних січах, нова слава полковника Богуну...

— Думу думаєш, полковнику? — запитував підохочений горілкою Немира. — Однаково буде те, що буде.

— А чого не стане — шаблею дістанеш!

Товариство в згоді зняло догори сповнені живущою горілкою чарки.

— За козацьку волю, браття! — пив Богун.

— На погибель панам-ляхам! — випило все товариство.

Оксана з прихованою тривогою постерігала настрої Богуну. То він веселий, то сумний — мінливий, наче хвиля.

«Чого він сумує, за чим?» — намагалася розгадати. Перебирала в пам'яті — може, вона в чому завинила? Ні, вона не почувала жодної вини.

Завжди охочий погуляти в товаристві, він сьогодні нишком оминав чарку, берігся пити. То гляне на неї такими сумними-сумними очима, наче про-

щається і хоче залишити в її серці той свій сумний погляд назавжди, на вічність. То несподівано розсміється. А це раптом схопився, випив зразу одну за одною кілька чарок. Почервонів, розгорівся. З-під грізно насуплених брів блиснули знайомі всім, і ворогам і друзям, чорні, потьмарені гні-

вом очі.

— Брешеш, пане Калиновський! Знаю всі твої думки, псавіро! — ударив кулаком об стіл і, чорний як туча, вийшов насеред хати.

— Меду, Оксаночко, меду! Хай гуляють мої гості!

— Га, га! Піднеси, Оксаночко, — просив Немира. — Бо дідова горілка колом стала в горлі...

Гості пили серед хати хмільний мед. Дід Андрій узяв бандуру, загравав до скоку:

Котилася торба
З великого горба,
А в тій торбі
Гнилий лях...

— Нехай йому в ребро гак! — підхопив Діденко і пішов навприсядки по хаті.

Мало стало хати. Розгулялася душа козацька. Товариство висипало в двір. Лютий мороз був тепер ніпочому. Хмільний Діденко вихопив надворі шаблю, молодецьки свиснув:

— Гей, нема на радість пана-ляха! Ану, хто вміє добре тримати в руках шаблю! Наскакуй!

Богун відсторонив охочого Немиру.

— Почекай. Дай нехай побачу, за що ж то я настановив його сотником?

— Не займай, полковнику! — остерігав Діденко. — Бо я не подивлюсь на те, що ти Богун!

— А ти й не дивись. Хай інші дивляться...

Схрестилися козацькі шаблі, дружнім дзвоном-привітанням обізвалися одна до одної і зараз же відскочили назад. Діденкова шабля легко, немов ластівка, пурхнула вгору, стала креслити в повітрі невловимі лінії. Богун спокійно і, здавалося, недбало слідкував за рухами свого супротивника. Його шабля ледве поверталася своїм кінцем, часом навіть і не влад. Він немов грався. Діденко замахнувся, щоб показати свій найкращий прийом козацької науки. Богун лише поворушив рукою, підвів свою шаблю під Діденкову, злегка подав її на себе, і Діденкова шабля, немов заворожена якоюсь чарівною силою, випорснула з міцної козацької руки.

— Хто ще стає?

Став Немира. По хвилині Богун тримав під пахвою дві здобуті шаблі і легко відбивав удари кальницького сотника Семена Височана.

— Здається, наші їдуть? — придивлявся дід Андрій, що теж вийшов поглянути на козацькі витівки.

По дорозі від Замостя показався козацький роз'їзд. Загін — десяток козаків — мчав щодуху просто до двору діда Андрія. На передньому коні, підтримуваний вершиком, лежав уперек сидла якийсь чи то бранець, чи порубаний козак. Богун не став далі забавлятися. Віддав сотникам їхні шаблі. Козаки тим часом порівнялися з двором. Першим заскочив у двір козак Голобля.

— Причина нам, пане полковнику! Знайшли по дорозі на Красне. Знати, козак, а ким порубаний, того не довідались, не знаємо.

Підбіг зацікавлений Немира, глянув посіченому козакові в обличчя і враз витверезився.

— Ов, та це ж Степко! Від Нечая!

— Скоріш до хати, — наказав Богун.

Степка перенесли до сіней. Дід Андрій тут умить обдивився його, приклав вухо до грудей.

— Слава богу, теплий. Відходимо! Відтирайте його, хлопці, снігом, а то ді — горілки...

Довго відтирали, а коли посічений, нарешті, появив життя і застогнав — дали, як то радив дід, ковток горілки. І ожив козак. За другим ковтком дійшов до пам'яті, а за третім уже й мову повернуло, зміг заговорити.

— Хто це тебе, брате, так понівечив? — питав Немира після того, як відходжений у хаті трохи одігрівся.

— Не питайте, — простогнав Степко і заплакав не соромлячись, немов дитина.

Змовкло товариство, вражене козацькими сльозами. Козак від ран не заплаче. Великого жалю треба на козацьке серце, щоб добути з нього сльози. Богун зблід. Передчуття страшної непоправної біди холодним зашморгом стягнуло горло.

— Де Нечай? — хрипло видушив із себе.
— Нема вже Нечая, — схлипуючи, ледве проказав Степко.
І, ковтаючи сльози, скреготучи зубами з того горя, він розповів про несподіваний підступний напад Калиновського на Красне, про те, як завзято боронилась до останнього в місті і в краснянськiм замку проти десяти тисяч польського війська жменька Нечаєвих козаків, нарешті, розповів про

славну Нечасву смерть. Моторошна тиша залягла в хаті по тім оповіданні. Низько опустивши голови, стояли козаки. Ніхто не смів першим порушити зловісної тиші. Кожен немов боявся, що та важка журба і гнітюче лихо, які зараз залягли в цій хаті, можуть з одного слова перетворитись у вогонь і спопелити всіх. Міцно зціпивши зуби, стояв Богун і дивився кудись крізь вікно, в засніжену далечінь. Скам'яніла, немов з хреста знята, стояла Оксана. Тихо ворушила губами Христа, шепочучи молитву за упокій душі раба божого Данила. Довго так стояли всі, похилені важкою журбою, аж поки дід Андрій наважився і зняв шапку.

— Прощай, козаче. Слава твоя не вмере, не поляже, — твердо проказав старий, надійно глянувши на Богуну.

Скрегонуз зубами Степко, тамуючи біль, Богун, що досі стояв нерухомо, немов прокинувся, здолавши важкий сон, обвів захмареним поглядом по хаті.

— Зібрати зараз усю старшину! — наказав Немирі.

Наказ прозвучав спокійно. Усі знали: в Богунівій душі зараз вирувала буря, але... такий уже Богун! Він приховав свою лютість до бою.

— Скільки сотень маємо? — було друге Богунове запитання до Немири.

Сподіваючись нападу Калиновського, він ще вчора звелів підтягнути до Вінниці десять сотень.

— Дев'ять, — доповів Немира. — Немирівська, вороновицька, кальнівська, кунянська, балабанівська, бабинська, жорницька, рахнівська і вінницька.

— Десять ляхів на одного. Важко, але відіб'ємося. Послати гінців, щоб решта прибувала.

Немира вийшов виконувати накази.

— Коня мені, — звелів Богун.

Оксана все ще стояла, немов прикута до землі. Боялась поступитися. Їй здавалося, що кожен її крок наближає страхіття майбутнього... Знов річками потече козацька кров, линутимуть до неба з димом палаючих осель страхітливі жіночі й дитячі зойки, життя щодня висітиме на волосінь, а головне — не буде біля неї Богуну. Оксана здригнулася. Залишить-ся вона, як і була, — з своїми нездійсненими мріями, з пекучим смутком, буде щодня виглядати, сподіватися... Навіщо бог посилав людям такі муки? Богун, який сто раз сміливо зазірав у вічі смерті, несміливо глянув на зашмучену Оксану. Що він міг тепер сказати їй? Йому самому так хотілося бодай до весни побути біля неї, звідати радість молодечого щастя, — а чи ж можна зараз думати про це? З усіх боків чорним гайворонням злітаються і кричать вороги. І от уже не Оксана, а ціла засмучена Україна стоїть перед ним, з благанням простягає руки... «Нечаю, Нечаю, товаришу вірний, що ж ти, брате, наробив?» — плакало кривавими сльозами серце.

— Кінь готовий! — крикнув у хату Голобля. Богун хитнув головою: «Добре». Ступив до Оксани — думав міцно-міцно пригорнути, натомість лише винувано усміхнувся.

— Доведеться нам, Оксано, відкласти наше весілля...

Нічого на те не сказала Оксана. Не тому, що вона дівчина, а дівчині покладено бути покірливою, ні: вона була Богунова наречена. Без єдиної сльози, без нарікань на свою долю підійшла вона до Богуну. Поклала на плечі руки і чистим, як душа дитини, поцілунком поцілувала свого нареченого в уста.

— Тобі пора... Іди, мій соколе, — мовила до нього стиха.

Богун — козак, вона теж була козачка. Стара Христа добула залізний образец Івана-воїна, посвячений у Києві.

— Хай береже тебе господь, сину, від усякої напасти, — поблагословила. І готовий Богун. Хотів побачити ще сина, та малий десь вислизнув на вулицю на ковзанку з сусідськими дітьми. Дід Андрій уже лагодив свою стару козацьку шаблю, що служила йому ще за Наливайка. Докірливо зауважив Богуну:

— Рушай, рушай, полковнику. Там діло жде. Не навіки ж прощаємось.

По хвилині Богун уже мчав до замку, де мала зібратися старшина. Уявляв собі, як розтікаються загони Калиновського, затоплюють Поділля, і підострожував коня.

— Дорого заплатите мені, ляхи, за Красне!

IX

Чутка про напад шляхти на Красне вмить облетіла місто. Захвилювалося міщанство. Народ з усієї Вінниці, покинувши печене й варене, забувши про гульбища, що справлялись тепер на запусній неділі мало не в кожній хаті, валом повалив до замку, сподіваючись почути свіжі новини.

На замковій площі, оточений козаками й міщанами, стояв усім відомий вінницький крамар Іцик. На тілистому, міцному, як дуб, Іцикові, що виглядав вищим від людей на цілу голову, висіла при боці найсправжнішій гусарській шаблі. Він учора зібрався до Красного. Там у нього були «такі-сякі» справи, взяв з собою «такого-сякого» краму і ще там «дечого».

— Іду собі, — розповідав Іцик, — на дорогу поглядаю, аж гульк — панове гусари... «Стій, псєвіро!» Станьмо, кажу собі, пане Іцику. Може, панове гусари заблудили, думають дороги поспитати. Став. Чекаю. Під'їжджають... «Наше шанування, пану. Як ви себе, пане Іцику, почуваете?» — питають. Дякую, кажу, вельможне панство, як той горох при дорозі — хто йде, той скубне. «Давно ви, пане Іцику, з Вінниці, як там поживає пан Богун?» Нудьгує, кажу, прошу панства, за такими ясними панамі... Отак розговорилися, — провадив свої жарти Іцик, — і пани гусари були такі гречні, наділили мене шаблею на спогад... Нехай, кажуть, буде панові на добрий почондек!

71

— Ану, панове-молодці, на вали! — вмить кинулись козаки до діжок з водою.

— Сам пан польний гетьман Калинівський нам спасибі скаже!

Поспільство й козаки-готові були вірити, що їх полковник не інакше як «самого чорта осідлав». То він несподівано з'явився в полі, опитував вислани роз'їзди, та раптом його бачили на замкових мурах — сміявся, жартував і давав накази, — а, дивись, по хвилині знову мчав назад, у монастир, поглянути на свою витівку — і так весь день на коні.

Богун з трьома десятками козаків псував дорогу через лід, прорубував ополонки.

— Шкода, добре вкочена дорога! — голосно пожалкував Немира.

Сотник не став далі втручатися. Видимо, полковник знову щось намислив, а де Богунова голова затіє що, там уже напевне сподівайся діла. На правому березі з вечірнього туману раптом вискочив роз'їзд і, недовго міркуючи, махнув просто через лід, на ополонки.

— Свої, свої, пане полковнику! З-під Сутисок!

— Розкажуй.

Гаврик непомічений проскочив аж під Красне й далі — під Мурахву. Му-

— Такий струс, і гвалт, і страх кругом, що від того всього хоч живим закопуйся, — казав, здригаючись, Гаврик. — Калиновський у Сутисках поед-
закопуйся, — казав, здригаючись, Гаврик. — Калиновський у Сутисках поед-

нався з Ланцкоронським і цієї ж ночі думають на Вінницю рушити. — Справляйтеся, мо-

Надходила друга безсонна ніч. Уночі налетіла завійниця. З гуком, свистом переносила-пересипала снігові замети. Лютий мороз палив вогнем. На вап-
лах — здавалося, що то мушкетні постріли — тріскався закутий в кригу

лах — здавалося, що то мушкетери косять по гострокїл. Проте ніхто не поспішав ховатися. Як і вчора, люди метушилися по всій горі — копали, підрівнювали, поливали водою схили. В монастирській трапезній, де ще два дні тому не сміла ступити жіноча нога, тепер рясно сиділо жіноцтво. На пекарні в широченних казанах, замість мирного чорного «яства і питва», кипіла розтоплена живиця, булькала кипляча черневого «яства і питва», кипіла розтоплена живиця, булькала кипляча

смола, топилося видобуте з монастирських лавохів смолою, і в неї
 ши рясні засукавши рукава, наче вони й не були ніколи ченцями, з козаць-
 кими жартами й завзяттям виливали мушкетні кулі. Ніхто не думав спати.
 На світанні Немира спустився вниз до річки провідати вартових. Завірюха
 стихла. Пухкий сніговий килим застеляв обидва береги. Півсотні козаків,
 упрягшись по парі в легкі опленчасті сани, обережно наковчували через

— Увчре вигалав Богун. Панам таку дорогу постелив...— і задоволений

— Хитро вигадав богун. Панам...
пустив коня на правий берег.

От і замок. На мурах якась тривога.
залога.

— Чи не Богун часом повернувся?

Так і є.
Богун, помітивши Немиру, молодецьки свиснув. Заграв конем, піддав духу козакам. Не зламали молодецького завзяття ні безсонні ночі, ні мороз, ні хуга. Ще здаля наказав Немирі:
... навколо міста. Відводь усіх на лівий берег.

— Знімай зараз усю сторожу навколо міста. Відводи усіх на кінці бар'яку. Та встигай скоріше, бо через годину будуть гості.

Півторатисячний передовий загін гусарів пана воєводи Ланцкоронського вже був на відстані півгодинної кінної їзди від Вінниці, а сторожових постів козацьких усе ще не видно й не чути. Пан воєвода вважав це за добру

73

ознаку. Отож не відає Богун про свою гибель? Тим краще для справи. Захопити несподівано таких двох небезпечних поплічників козацького гетьмана — це багато важить!

«Це неабияка послуга шляхетській Жечі Посполитій. Нехай собі пан польний гетьман Калиновський надимається як хоче, а всі його, мосці пана, послуги ойчизні варті фіги... Старий дурень! Віддай йому Нечаїв пірнач... Може й Богунову голову заразом?» Пан воевода іронічно розсміявся.

«Богуна ловити, що воду решетом носити, але, мабуть, і він, як Нечай, справляє запуски, на нас не сподівається. Надія на пана бога, що ми цього козацького монстра, на високе щастя його королівської величності, сьогодні вловимо і, відправивши цю процедуру вінницьку, — на дальшу Україну рушимо...»

Настрій пана воеводи, зіпсований сваркою з польним гетьманом Калиновським за Нечаїв пірнач, значно покращав. Гусари вже наближалися до передмістя, а козацької сторожі все ще ані духу.

— Га, лайдаки! П'яні, висипляються! — Серце пана воеводи радісно заграло в передчутті блискучої і легкої перемоги.

— Справимо їм друге Красне! Вперед, панове лицарі мої, вперед! — направив ошалілого коня на замок і, не оглядаючись, з одною думкою заскочити в замок Богуна, погнав перед гусарами.

— Вперед! Вперед! — вилетіли з ним охоплені лицарським запалом його ротмістри.

— Вперед! — віддалося громом у рядах гусарських хоругв і нагло обвалилося над замком, що, здавалось, мирно спочивав, не сподіваючись біди. Заметушились біля замкових воріт усього якихось три десятки козаків. Наспих пальнули з мушкетів і, рятуючись від видимої смерті, з пронизливим криком, немов зайці, кинулися врозтіч.

— Га, псякрев! Смердюче хлопське бидло! Лови їх! Не дамо їм шабель вийняти!

Окрилені своїм блискавичним успіхом, панове ротмістри відразу вдарили на замок. Щастить панові воеводі! В замку — ні душі. Богун з козаками певно в місті — по хатах гуляють...

— Вперед! Вперед! — квапив Ланцкоронський.

Заскочити непокірне місто, захопити розполохом Богуна... Серце пана воеводи не вмещало тої радості, стільки її випало й ще випаде сьогодні. Жменька сполоханих козаків щосили гнала вниз, до Богуна, намагаючись перехопитися на той бік річки. Чого б це їм туди втікати? Ага, там сам Богун з купою свого вояцтва маже п'яти...

— Га, проклятий хам! Він ще думає втікати?! Вперед! — І пан воевода першим кинувся навздогін за втікачами. Загомонів навколо лід, тисячолосою луною обізвався, вгинаючись під вагою переможних польських хоругв. Добрий кінь уже виніс пана воеводу на середину ріки.

— Га, сто дяблун! — Ланцкоронський лише встиг почути, як загуркотіла вся ріка, постеріг, як ринула під лід його найкраща хоругва, почув розпачливий нелюдський зойк своїх гусарів, і в ту ж мить над ним зімкнулася зловісна чорна льодова вода. Кінь зараз же виринув. Знетямлений Ланцкоронський поспішав пустити коня, вхопився обіруч за кригу і верескливо, жалібно завив, немов намочене щеня. Спіймана в ополонки польська гусарія гинула. Люди вперемішку з кіньми борсалися в льодовій воді, чіплялися за уламки криги і, не маючи сили видертись, залякли йшли під лід. Окремі відділи, збагнучи небезпеку, спробували кинутися вбік. Даремно! Скрізь тріщала крига. А з боків уже заходило козацтво. Виблискував грізним шоломом Богун.

— Приймайте пана воеводу! Не шкодуйте шабель, молодці!

Ланцкоронського ледве живого витягли з води. Врятований, на руках своїх гусарів, дістався пан воевода спочатку на берег, а потім аж за місто.

— До ясної холери! Хто б міг думати?! Така безславна ретирода! — Ланцкоронський ладен був заплакати від люті. Найкращі відділи пішли під лід.

— Скупалися пани-ляхи добре! Всю коросту з себе змили, — вітало на radoшах свого полковника все козацтво.

Триста осідланих коней козацької здобичі віддав пан воевода Богунові, окрім того, що під лід пішло. Запальний Діденко іще хотів за містом пригостити викупане панство, навіть настиг задніх добрим густим стрілом на льоту з мушкетів, та, на жаль, Богун помітив, не дозволив.

— Не в'язатися за містом! — наказав.

І рахнівці вчасно відступили. До Вінниці наближався сам пан польний гетьман Калиновський з усім своїм військом, з численними гарматами. Вишуквані до бою, насторожено підступали ворожі полки до монастиря, дикуючись Богуновій вигадливості. Сліпучим блиском вигравала проти сонця, немов самоцвітами переливалася, одягнена в льодовий панцир монастирська твердиня. Кругом заворожена тиша. Наче зникли козаки під землю. Горіло місто, залишаючи ворогові замість хат попелища. Калиновський розгорнув полки на штурм. Жовніри, ковзаючи, підпираючись мушкетами списами, полізли на схили неприступної гори. Обізвалася гарматним гуком висока дзвіниця, посилаючи панам козацьке привітання. Відгукнулися гармати на мурах. Один за одним рівно лунали влучні мушкетні залпи. На горі ставало гаряче. Там, де ворог добирався до валів, якимось чудом появлялося щоразу шість підряд уставлених гармат, і тісні купи штурмуючого жовнірства розлітались, потрошені на тріски. Сповзали величезні льодові лавини, змітаючи на своїй дорозі все живе. Жіноцтво казанами виливало на вали, на ворожі голови, димучу живицю і смолу. Три рази виливало на вали, на ворожі голови, димучу живицю і смолу. Три рази вали глузливі вигуки і свист обложених.

— А що, взяли, пани-ляхи?

— Покупалися і зогрілися! Добре спання буде!

Під вечір штурм затих. Розлючені пани, побачивши Богуну між козаками на валах, кричали:

— Гляди, щоб на тобі була ціла шкура, хлопське падло, бо на завтра ти нам на опудало згодишся!

— То, перепрошую, ясне панство, казала Настя, як удасться! — глузливо відказував Богун.

Увесь наступний день минув у безперервних підступах і штурмах. Жіноцтво билось на валах рукопаш поруч з козаками. Богун не раз бачив, як його Оксана, та Оксана, що не могла дивитися на кров, заступала пораненого казака і, приклавшись до мушкета, гнівно посидала на ворога влучні кулі. Всі, хто вмів тримати зброю в руках, билися на валах. Голобля з цикаком стояли поруч. Давно відкинуто набік мушкети — вийшов порох. А з шаблі яке пуття? Тільки руками намахався. Панство лізе, мов черва. І обидва велетні, побравши обіруч важкі жердяги, що підпирали гострокіл, молотили, мов ціпами, сягаючи по головах, по три-чотири клали разом.

— Кабани! Скажені кабани! Почекайте! Доберемося до вас! — насідало люте панство. Там, де, здавалося, пани от-от стануть на валах, з'являвся обкурений мушкетним димом Богун. Усюдисущий, дивовижно спокійний серед зойків і криків бойових, неначе це була звичайна іграшка, а не кривавий штурм, нехтуючи небезпекою, він весело закликав:

— Зогрівайте! Зогрівайте, молодці, ляхів!

І тоді сила в козаків подвоювалася. Пани знову стрімголов летіли вниз, проклинаючи козацьку впертість. Польське військо зазнавало тяжких втрат. Калиновський лютівся. Ще вчора, сподіваючись легкої перемоги, він поспішив надіслати реляцію до Варшави: «Застомпілем позиції у Вінниці, яко в мейсцу способнейшем, а тен монстр хлопскі Богун, хвала пану богу, ест в наших реньках сьогодні злапани...» А тут на тобі! Така ганьба! Відійти від Вінниці, не здобувши козацької цитаделі, — це не тільки справа гонору. Зривалася вся так вдало і щасливо розпочата акція дальшого просування на Побужжя. Залишити Богуну у Вінниці — однаково, що ніж собі в спину вгородити. І Калиновський вирішив хоч би там що здобути монастир. Десять тисяч найкращого на всю Європу війська — та щоб не взяти невеличкого козацького гнізда? Це була б ганьба на весь світ.

Штурми з кожним днем ставали частішими. По три, по п'ять раз на день відбивалися козаки. І кожен раз усі бачили Богуну незмінно на валах. Він кидався в найнебезпечніші місця. Кругом шаліла січа. Горіли монастирські будівлі. Розпачливо голосило жіноцтво, оплакуючи смерть своїх дітей, близьких і далеких родичів.

Від грому гармат дрижали монастирські мури, раз у раз загрожуючи поховати своїх захисників під руїнами уламків і каміння. Гарматні ядра шма-

тували тісні ряди скупченого на валах козацтва. А Богун, рубаючи за десятьох, як і раніше, зневажав бундючне панство.

— Брешуть ляхи! Не буде по-панському... Бийте сміливіше, молодці!

І штурм, захиляючись у кривавій січі, затихав. Збиті з валів купи коронного війська з ревом пораненого звіра — котрий раз уже! — котилися вниз, до річки. Так минали дні за днями. В монастирі дедалі більше ставало пораних і вбитих. Почалися пошесті. Дехто почав докоряти і самому Богунові: «Калиновський дає вільний вихід козакам, чому не скористатися?»

Богун підтримував дух козацтва:

— До весни продержимось, а навесні поженемо панів-ляхів з України аж до Кракова, на пашу!

Але жарти тепер мало помагали. Поменшало козаків. Убувала, значно убувала козацька сила. Відлига почалася. Розтане на валах — тоді легше буде досягнути.

«Не здержимо ляхів силою, — думав Богун. — Треба якось інакше діяти...»

Навіть Немира, на що вже загартований козак, і той скаржився:

— Міцно обложили нас ляхи! Немов мишей тримають у мишоловці...

А від Глуха й досі щось не чути нічого, та й від гетьмана вістей ніяких.

Що вони собі там думають?

— Ну, гетьману і без нас мороки є чимало, — розраджував Богун зневіреного сотника. — Проти Литви стій, і з ханом приятеля удавай, і бога не гніви, і чорта не дражни... А от Глух, той міг би й поспішити.

— І мороз, немов на зло нам, пересівся, — бідався Немира. — А розтане на валах — тоді нам хоч живцем закопуйся... Ляхи зловлять — не помилюють.

— А то вже так! Тебе першого повісять за язик, щоб зайвого не плескав, — не втримався, покепкував за своїм звичаєм Богун з сотника. Після того, споважнівши, провадив далі: — Погано, що й казати. Сам знаєш. «Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся...» Так і нам. Треба якось вивернутися.

— Та воно-то так... А от як вивернутися? — Немира лише розвів руки. — Тут сам лисий дідько не придумає!

— Дідько не придумає, а ми мусимо придумати, — казав упевнено Богун. — Чи не піти б нам з тобою до ляхів? Що ми там забули? — питав отетерілий Немира. Йому аж шапка з'їхала набік і стало душно від такої думки.

— Овва? А чого, чого нам до ляхів? Що ми там забули? — питав отетерілий Немира. Йому аж шапка з'їхала набік і стало душно від такої думки. Чи не хильнув була полковник з того лиха зайвої чарки?

— Забули поводити за ніс пана Калиновського, — провадив далі Богун, усміхаючись на той переляк Немири. — Це нам трохи допоможе. Поводимо день-два, дамо відпочити козакам, а там день-два — і відіб'ємось. Дивись, і Глух наспіє, а може й сам гетьман поспішить на відсіч, побачимо.

— Хіба що так! — Немирі відлягло від серця.

На другий день, на ранок, — облоги день десятый, — Калиновський знову вдарив на монастир усім військом. З почорнілих від сонця валів стікали струмки талої води. Штурмові полки жовнірства та угорської піхоти люто видиралися на вали. Билися рукопаш списами й шаблями. Безперервно гриміли польські гармати. Ворог влучав у монастир огнистими ядрами. Горіли всі будівлі. Падали в кривавій січі знеможені козаки. До бойових криків на валах домішувалися зойки і лемент жіноцтва. І от раптом серед цього кривавого божевілля на монастирських мурах благально затремтів козацький білий прапор.

— Га, свинячі рила! Піддаються! — радісно гукнув пан Калиновський. Оглушливе козацьке «згода» начебто намагалося заглушити грім гармат і клекіт битви.

— Згода!.. Згода!

Через деякий час козацькі посланці — Немира і сотник Височан — стояли перед паном Калиновським і земно кланялися.

— Змилуйся, ясновельможний пане гетьмане! Вислала нас до твоєї милості у повній згоді вся козацька рада. Не хочемо ми слухати Богуна. Не личить нам, козакам, вірним слугам Жечі Посполитої, боротися проти свого короля. Богун причарував нас диявольським намислом.. Адже ж і його пресвітлій милості вельможному панові гетьману відомо, що він характерник. Козацька рада благає ясновельможного пана укласти з козаками замирення. Які пакти на тому замиренні будуть укладені, на тому козацька рада буде свято чинити і пакти ці незаперечно виконувати...

— Га, харцизи, бидло, на коліна! — репетував Калиновський, неспроможний приховати свою радість.

Сотники покійно стали на коліна. Він так і знав: це козацьке бидло ніколи не буде мати між собою єдності. Так зловили Наливайка, убили Нечая, так буде і з Богуном, а потім і з Хмельницьким...

— Змилуйся, ясновельможний пане! — припадали до ніг сотники.

— Вас на палю треба всіх! — грізно тупотів ногами Калиновський. — Зараз же складайте зброю!

— Без замирення не можемо... Змилуйся, ясновельможний пане гетьмане, — стояли на своєму вперті сотники.

— Ніколи, хай буде відомо панові гетьману, не слід доводити ворога до одчаю, бо в одчаї він завжди вдсятеро небезпечніший, — недбало вставив латиною пан воевода Ланцкоронський, що спостерігав усю цю сцену. Калиновський спалахнув.

— З якого це часу пан воевода став таким милостивим? Чи не відтоді, як скупався в Богунових ополонках?

Ланцкоронського пересмикнуло.

— О, якби пан гетьман виявив хоча б десяту частку тої рішучості під Кор-

сунем, яку він виявляє зараз перед цими двома покійними сотниками... Слово гонору, ми думали б, що маємо свого Ганібала!

Можливо, якби Ланцкоронський не згадав Корсунь, дрібна звичайна сутичка на цьому й вичерпалася б, а так — сварка загострилася.

— Корсунь? — розлючений Калиновський скочив мов опечений. — Вашець молокосус, щоб судити про такі речі!

— Мої інтерцесії перед військом не менш важать, ніж заслуги пана гетьмана, — згорда кинув Ланцкоронський, переходячи з латини на звичайну мову.

— Ваші інтерцесії були такої ваги, як фіга! — вереснув Калиновський, слиною між очі воеводи бризнувши. Ланцкоронський гидливо обтерся.

— Пану подібніш було б бути биком, ніж гетьманом!

— А тобі козячим пастухом!

Сварка між вельможними панами розпікалась чимраз дужче. Козацькі сотники стояли на колінах, тамуючи сміх, і лукаво переморгувалися.

— Ну, як? — питав Богун своїх посланців. — Яка буде панська ласка до нас, «вірних слуг Жечі Посполитої»?

— Почекай, полковнику, нехай коліна розімнемо... Бісові ляхи! Вони сваяться, а ти на колінах стій... Думасш, це легко? Один бик, а другий козячий пастух... Сміха було з ними! — реготав Немира.

Поки сотники розповідали, як їх приймало панство та що з того вийшло, лодий блискучий ротмістр пан Гулевич і підстолій брацлавський, поважний пан Ржевуський — з білим прапором, на конях, з сурмачем, викликали козацьких уповноважених на переговори. Гетьман Калиновський згоджувався на замирення.

— Ідіть знову вдвох з Височаном. Та поводити мені ляхів якнайдовше, — наказував Богун Немирі.

— Морока, біс його бери! — бурчав Немира, сідаючи на коня, щоб їхати назустріч польським посланцям. — Мало отець ректор частував нас латиною, коли б не послизнутися перед вельможними панами.

— А ми візьмим з собою Іцика, — порадив Височан. — Нехай забиває панам баки, то й нам веселіше буде.

Вінницький крамар Іцик, тепер простий козак Іцик, мало того, що вмів по-козацькому тримати шаблю, вславився ще й тим, що самого чорта в пеклі обкрутить і сам з пекла живим вискочить. Іцик не раз побував у Львові і в самій Варшаві, мав з ясновельможним панством різні гешефти і навіть, кажуть, самого князя Ярему Вишневецького не раз залишав у дурнях. Іцик якраз скінчив свою роботу — переносив ядра до гармат — і вирішив поглянути, що робиться на монастирському дворі.

— Куди це ти, пане Іцику, зібрався? — окликнув його сотник Височан. Іцик, угледівши обох сотників, розплився в шанобливій усмішці.

— Нудьгую, пане сотнику! Нема гешефту! Ясновельможні пани гусари поховалися... То хоч була розривка, було кому давати перцю, а тепер нема за кого й зачепитися.

— Бери коня, білий прапор та поїдеш з нами, — запропонував Височан.

— Овва! А то куди? Чи не в гості до тих панів, що там, кажуть, очікують за валами? Коли до них, то я зараз! — Справний Іцик миттю відчепив коня від тих, що стояли на дворищі осідлані, перейняв з Немириних рук прапор, і через кілька хвилин козацькі посланці вже спускалися з гори, назустріч польській стороні.

Молодий блискучий ротмітр пан Гулевич і брацлавський підстолій пан Ржевуський обидва з різних причин були незадоволені війною з козаками. Пана ротмістра Гулевича чекала наречена вдома. Пан підстолій взагалі був не з войовничих панів. І через те вони обидва були раді закінчити якнайшвидше цю, нехай навіть блискучу, стратегему, щоб зараз же по змозі повернутися назад до своїх хатніх справ. Умови Калиновського тяжкі для козаків, але на це зважати не доводиться — на війні як на війні.

— Коли нам пощастить, тепер уже напевно, взяти цього невловимого, хоч і звиятного в лицарській справі, а все ж харциза, Богун, тоді Хмельницький лишиться немов без рук. А вже за руками й голову мусить віддати, — міркував угорськ пан Ржевуський.

— Головне — Богун. Живий чи мертвий, нам однаково! — нетерпляче казав Гулевич, поки козацькі посланці спускалися з гори. Здивований пан Ржевуський протер очі. Він ще здалеку пізнав козацького прапороносця.

— Що то за проява! Як бога кохам, пане ротмістре, до нас їде це свиняче вухо, Лейбка-Іцик! Я йому ще винен двісті злотих.

— І я сто, — казав пан Гулевич, несамохіть ховаючись за коня.

Така вже звичка була у пана — ховатися від своїх кредиторів. А Іцик, не знаючи й не відаючи того, якого він клопоту завдав панам, безпечно щось розповідав Немирі й розгониисто сміявся. Здоровий, непомірної сили, червоний, як каплун, у козацькому жупані, при зброї — козак хоч куди! Посланці зближалися. Помітивши, нарешті, своїх боржників, Іцик ще здаля зняв шапку.

— Мос шанування панству! — гречно привітався.

Пани все ще стояли здивовані: в цьому статечному козакові з незалежним виглядом не було й сліду колишньої крамарської покори. Пан Гулевич, бідний, як церковна миша, не мав гроша за душею, гоноровито спитав:

— Ти що тут, Іцику, поробляєш?

— Естем козак войська козацького, запорозького, — гордо мовив Іцик.

Пани красномовно переглянулися. «Він може нам згодитися», — моргнув Гулевичу пан Ржевуський.

Козацькі посланці стали на переговори. В першому пункті замирення Калиновський вимагав від козаків негайно видати йому Богуну.

Козаки повинні, теж негайно, передати всі свої гармати, коней, захоплені на Бугу польські корогви. Тоді козакам буде дозволено покинути обложений монастир.

Почався торг. Щоб затягнути час, Немира двічі возив Богуну польські пропозиції. Козацтво згоджувалося віддати коней, всю худобу, гармати обіцяло залишити при виході з міста...

— А Богун недавно десь зник, і ми всі його шукаємо. Появиться, тоді буде про нього мова, — це все, що могли сказати польській стороні козацькі посланці.

Пан Ржевуський від полудня заморився вже.

— До дябла! Легше ціпом махати, аніж з цим проклятим бидлом трактувати!

Він сердився, кричав, погрожував. Уже й вечір настав, заходила ніч, а до замирення все ще справа не схилялася.

— Нехай завтра поговоримо гарматами, — востаннє пригрозив Немирі пан Ржевуський.

Час було роз'їжджатися. Сідаючи на коня, він ще раз пригадав, що слід було б віддати Іцикові двісті злотих. «А що якби з Іциком гешефт зробити? — блиснула принадна думка. — Він, псявіра, батька рідного продасть за гроші...»

Іцик, немовби навмисне, стояв осторонь, тримаючи на повіді коней. Козацькі сотники не дивляться сюди. Пан Гулевич все ще намагається втовкати, яка б то була користь їм, нобілітованим шляхтичам, коли б вони повелися трошки згодливіше і вночі зв'язали Богуну. Пан Ржевуський під'їхав до Іцика.

— Що пан козак думає? — спитав жартома.

— А що козак може думати, прошу ласкавого пана? — посміхнувся Іцик. — Думаю про хліб козацький...

— І про гроші теж не забуваєш? — співчутливо підморгнув Ржевуський.

— Думаю й про гроші, — не перечив Іцик. — Та не знаю, як їх позбирати. Ласкавому панові поборгував двісті злотих, панові ротмістру Гулевичу — сто злотих, панові Хорунжому Рогальському — триста злотих, усім панам потрошки порозпозичав, а сам — на хліб козацький перейшов...

— І яку з того вигоду маєш? — цікавився пан Ржевуський.

— Яка може бути у козаків вигода? — дивувався Іцик. — У козаків так: сьогодні живий — вигода, завтра вскочив панові в руки, і повісили — шкода.

— Правду кажеш! — задоволено сміявся пан Ржевуський. — Зловимо — повісимо. Не твоя це справа — вояцька шабля!

— А що ж мені робити, коли ясні пани не дають бідному купцеві торгувати? — скаржився на свою долю Іцик.

— Хочеш заробити? — раптом таємничим голосом спитав Ржевуський.
— А чому б мені не заробити, коли на те ласка яснішого пана? — Іцик навіть знизав плечима. Таке чудне запитання: хіба є на світі чоловік, що не хотів би заробити?

Пан Ржевуський озирнувся.

— Слухай сюди... — і прошепотів на вухо Іцикові два слова. Якби в ту мить нагодився хто сторонній, він не позаздрив би Ржевуському. Та шалена ненависть, що нею враз спалахнули Іцикові очі, ладна була спелити все, що пахне паном.

— Гроші зараз?

— Буде крам, будуть і гроші, — спробував крутнути пан Ржевуський.

— Без грошей не буде краму. Гроші наперед, — рішуче заперечив Іцик.

— Ну, ну, не будемо сваритися, — полагіднішав відразу пан Ржевуський. — Гроші вночі будуть. Виходь у яр, що над Бугом...

Посланці роз'їхались. Переговори відкладалися на завтра.

А в монастирі тим часом відбувалися важливі стратегічні зміни. Захищати всі три лінії окопів і валів, як то було в перші дні облоги, тепер, при зменшеній кількості людей, не вистачало сили. Богун уночі зруйнував передню лінію, краще уфортифікував останні дві, зміцнився на нових становищах і таким чином приготувався до затяжної облоги. На другий день козацькі посланці вже вимагали відвести коронне військо за милю від міста. Калиновський шаленів з досади.

— Клятий харциз, знову випорснув з-під рук!

Доведеться знову штурмувати монастир. А цього пан Калиновський тепер найбільше боявся. Переговори вкрай розхолодили і той невеличкий вояцький запал жовнірства, що весь час підігрівався близьким закінченням облоги. Військо втратило охоту до війни. Гусари ремствували на важку службу. Угорська піхота, голодуючи в спаленому місті, зовсім відмовлялася битись. Падали голодні, давно не розсідлувані коні. Щодня підупадала дисципліна. Пани офіцери при челяді без сорому звивали свого гетьмана «старим жлобом».

— До ясної холери! — нетямився Калиновський. — Така чудова стратегема — вже й військо було так розставлене, що тільки вийдуть козаки, обскочити їх у місті, і на тобі — за дві ночі все зірвалося. Проклята козацька лисиця перехитрувала!

Облога затягувалася на невизначений час. Перший штурм після замирення козаки відбили зовсім легко. Гусари та угорська піхота, скуштувавши киплячої живиці, зразу ж відкотилися. На валах знову по-старому залунали глузливі козацькі дотепи.

— А що, пани, погубили штани, ще й угорські кабати!

— Не маєте як тепер до нас у гості заглядати!

Від спостережливого Богунового ока не сховалися ці очевидні зміни в настрої і діях ворога. Стало ясно: ворог утратив свій вояцький дух. Тепер головне — розбити спокій, тримати в постійному напруженні, і обезволене коронне військо почне само собою розвалюватися. Богун вирішив змінити свою тактику: не давати Калиновському спокою ні вдень ні вночі.

— Немиро, добери-но мені сотню добрих молодців. Поїдемо вночі в гості до ляхів, — наказав Немирі спорудити вилазку.

Це була важка робота. Охочих зголосилося трохи не все козацтво. Немира довго бідкався, вмовляв, наказував, поки добрав сотню-півторає козаків.

— А я що, в свого бога безштанько? — питав Іцик, грізно наступаючи на сотника, самовільно приєднуючись до вибраної сотні. Немира лише безнадійно махнув рукою.

— Вам і чорт ладу не дасть!

Тихо, зміястою лінією, вислизнула сотня з окутаного темрявою монастиря. Уже близько північ. Скоро і місяць вигляне. Нечутно ступають козацькі коні, спускаючись униз до Бугу. Поприпадали до коней козаки. Не розібрати польським вартовим: чи це ворог підкрадається, чи це зароблює худоба, вигнана з монастиря. Припавши до шиї свого коня, пильно вдивляючись у темряву ночі, вів Богун свою добірну сотню козаків. Тихо хлопотіла тала вода під копитами коней. Весна, ще тиждень-два ласкаве сонце погріє землю, і прокинеться вона в зелених пишних шахах...

«Орачі підуть у поле», — чомусь думає Богун. Чи не тому, що він чує поклик землі? Скільки років, як він не сходить з коня, і все ж щовесни йому хочеться покласти шаблю, вийти в поле і взятися за рало, взятися на своїм полі, на вольній козацькій землі без ляха-пана...

— Стій! Пароль! — заступив дорогу голос з темряви.
— Замовчи, дурню! Хочеш мати вуха обрізані? — погрозово відповів польськи Богун.

Жовнір заспокоївся. Так міг відповідати лише справжній пан. По хвилині занадто довірлива сторожа впала під козацькими шаблями, не встигнувши промовити ні звуку. Сотня спустилася до Бугу, вийшла на лід і незабаром під прикриттям туману без перешкод перехопилася на протилежний берег під самим польським табором.

— Хто йде? Стій! Пароль! — почулися знову стривожені оклики.

— Ого, та їх тут до біса! Глух іде до Богуна! — зухвало гукнув Богун, і в тій хвилі вся козацька сотня блискавично налетіла на сполоханий шляхетський табір.

— Глух іде! Полк Глуха! — кричали заспані налякані жовніри. Угорська піхота зразу ж кинулася врозтіч. Безладна стрілянина в темряві не завдала шкоди козакам.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — Богун рубав з насолодою, аж іскри сипались.

Виплив з-за хмари місяць. Оглянувшись поде бойовища і зрадливо поплив над сполоханим польським табором. Оглянулись пани — мало козаків! — щось не схоже на полк Глуха, пізнали ворога по шаблі, панцир знакомитий за-світив при місяці, — і догадалися.

— Богун! Богун! Утікає! Ловіть його, харциза!

— Зловиш кучого за хвіст! За мною, молодці! — повернув Богун коня, а за ним і вся козацька сотня повернула до мурів монастиря.

Навперейми льодом мчали вже гусари пана ротмістра Гулевича. Зловити Богуну, як зайця, на льоду — така нагода не щодня трапляється. І пан Гулевич гнав свого коня щосили. За ним не відставали брацлавський підстолій пан Ржевуський і хорунжий пан Рогальський. До ста чортів, вони теж не з глини зіплені і можуть при такій нагоді показати себе не згірш пана ротмістра.

— Стій, лайдаку! Стій, харцизе! — Пани летіли бік у бік, навзаводи з вітром, перетинаючи дорогу Богунові.

— Забирай ліворуч, молодці! Ліворуч! — крикнув Богун, остерігаючи своїх козаків від ополонки.

І в тій хвилі пани побачили, як спіткнувся під ним кінь. Крик близької перемоги вихопився разом з грудей усіх трьох панів.

— Ага, попався, бестія! — першим доскочив до Богуну і вдарив держакон корогви пан Рогальський.

Богун вирівняв коня, скочив убік — і знову нещасливо: кінь осів на задні ноги. Тріснула під вагою коня й вершника тонка, підмита талою водою крига. І не встиг Богун оглянутись, лише вода за ним зашуміла, — опинився разом з конем у прорубаній ополонці.

— Ага, харцизе! Догодив нарешті сам собі! — пани з обережності відскочили, пам'ятаючи своє недавнє тут купання.

Пущений на волю кінь — йому до цього не звикати — вмить виринув, напружився і легко, з дивовижною спритністю вибрався на твердий лід, несучи на спині свого вершника.

— Спасибі, конику! — Богун кинувся ліворуч, навздогін за козаками, але тут відразу налетіли і обскочили його кругом — цілий рій гусарів. Два з них, одчайдушні, скочили на плечі. Богун лише обтрусився, і гусари обсипались, наче груші.

— Держись, полковнику! — Два козаки, Іцик і Голобля, в одну мить повернули своїх коней.

— Держись, батьку! — налетіли разом.

— Га, псявіро! — зрадив пан Рогальський, упізнавши Іцика. — Ти справді вбрався в хлопську шкуру?! Зараз я віддам тобі свій борг...

— За паном триста злотих, — попередив Іцик, пускаючи свого коня на пана хорунжого.

— Бери, юдо! — замахнувся списом пан Рогальський.

— Давай, пане!

Свиснула козацька шабля, і пан хорунжий мішком зсунувся з коня на лід.

На Іцика вже налітав пан Гулевич.

— Стій, псявіро! Поторгуюсь!

— Беру пана за сто злотих! — відказав зухвало Іцик.

Міцно стали вороги. Креснули вогню з своїх шабель, раз-два, і відлетіла розтрощена панська шабля, а пан ротмістр відкотися слідом за Рогальським. Пан Ржевуський, бачачи свою біду, дременував навіткача.

— Постій, пане! Ти ж хотів купити у мене Богуну! — пустився за ним Іцик, але навчений гірким досвідом мудрий пан підстолій не став легко-важити своїм життям. Богун з Голоблею тим часом управлялись з гусарами. Гаятись на річці далі небезпечно. На поміч погромленим гусарам поспішав новий загін.

— Додому, молодці!

І козацькі коні стрілами понесли своїх вершників.

На другий день, уранці, ніби нічого й не сталося, пани побачили Богуну здоровим і веселим з козаками на валах.

— А що, сподобалась наша лазня? — глузували задоволені пани.

— Дякую, панове! — сміючись, відповідав Богун. — Лазня непогана! Де ж то бачено, щоб у поганій лазні купалися такі пани, як пан воевода Ланцкоронський?

— Га, розбійнику, чекай! От візьмемо твою вовчу нору, ще не так тебе скупаємо!

Польські погрози і козацькі жарти жваво перелітали з одного табору в другий. А щоб гірше дошкулити козакам, гусари вивели і поставили перед валами вночі зловленого бранця. Закопали два стовпи.

— Подивіться! Отак вам усім, собакам, буде! — кричав пан Ржевуський, розлючений з нічної козацької виправи.

— Прощайте, люди добрі! Прощайте! — голосно прощався з козаками бранець. — Повісять мене вражі ляхи не за нюх табаки. І коники мої каренькі в Комаровому залишилися.

Богун, що пильно дослухався до вигуків бідолахи козака, раптом радісно гукнув:

— Поміч іде!

— Яка поміч? Звідки? — дивуючись, озирався навкруги Немира.

— Хіба не чуєш, бранець знак нам подає. Каренькі коники — масть Глуха.

Глух у Комаровому, а може, вже й під Вінницею.

— Гей, гей, поміч іде! — несподівано озвався з монастирської дзвіниці вартувий. — Цілий полк іде... Аж два!

— Поміч! Поміч! — потужною луною на тисячу голосів прокотилось на валах. Незабаром з боку старого міста, у полі, почулися часті постріли. Обложені богунці з радісним тюканням і свистом дивились, як злякана пострілами панська челядь почала втікати від возів і коней, залишаючи обоз напризволяще... Заметушилися гусари. Підштовхнули до шибениці бранця, підсмикнули...

— Пилявчики! Ваше діло на Віслі зависло! — виряджали їх козацькі кулі. Богун уже сидів на коні і лагодився виводити з монастиря свої кінні сотні.

Х

Полки Калиновського спішно відходили на Бар, рятуючись від розгрому. З Бара — на Ямпіль, на Кам'янець. А з Кам'янця далі — на північний захід — на Сокаль. Там стояв з добірним військом сам король, Ян-Казімір. Туди стягувалося проголошене королем посполите рушення. Сокаль — єдиний порятунк. Відріжуть відступ козаки — тоді кінець. Буде другий Корсунь, новою ганьбою вкриється посивіла голова старого Калиновського... За ним по п'ятах настигали козаки. Коли б це хтось інший, не Богун, — можна було б не боятися. А з Богуним короткі жарти.

Залишивши у Вінниці невеличку залогу, Богун з об'єднаними полками козацького війська під проводом полковника Демка Лісовця поспішив за Калиновським. Тепер усе залежало від того... у кого довші ноги. Весняна розтань заболотила шляхи, попсувала переправи. Калиновський звивався вужем. Богун робив неймовірне — старі досвідчені козаки не пам'ятали таких блискавичних маршів. Він ловив ляхів на Жванчику, на переправі. Бив їх на річці Чечлаві. Брав у полон на Сереті. Топив на Стрипі. І все ж Калиновський довів Богуну: козаки вміють ловити, але й шляхта вміє утікати. Переполовинені, голодні, знесилені вкрай полки Калиновського прорвалися до Сокаля і прилучилися до свого короля. Богун повернув під Збараж, до Хмельницького.

Переможець Збаража отаборився в своїх колишніх шанцах. Спустошені війною збаразькі околиці давалися взнаки. Численні козацькі роз'їзди доходили до Тернополя, ходили по Поліссю й по Волині, здобуваючи фураж. Збаразький табір був невідгідний з усіх поглядів.

А тим часом польський табір під Сокалем день у день поповнювався свіжими відділами посполитого рушення, що йшло з усіх кінців Польщі. Радісно зустрів козацький гетьман Богун.

— Здоров, Івасю! Покинув ти мене старого... за лядськими круками га-няєшся. Бачив, скільки під Сокалем тої галичі зітається? То все на нашу

голову! Але ми їм випишемо право... Будуть ляхи пам'ятати наші пакти, поки стане Польщі! — Гетьман був у великому збудженні. Видно було, що він намислив якийсь план, і поява Богун тут, у цьому плані, мала вирішальне значення.

— Будуть вони в мене і в Сокалі жерти мишей, як жерли в Збаражі! — погрожував Хмельницький.

Богун нічого не розпитував. З того, що він побачив в околицях Сокаля, і з того, що робили послані в усіх напрямках численні козацькі роз'їзди, йому неважко було розгадати намір гетьмана. Скутий у Сокалі польський табір із спустошеними околицями не зможе довго продержатися. Почнеться голод, будуть пошесті, підуть нелади у війську й між панамі... «Гетьман знав, що робив!»

— Шкода мені Разі, — скаржився Хмельницький, — думав полковником його поставити... Пішов, молодці за Доном скучили. І хан забарився, щось не йде.

— В Паволочі, кажуть, хан засів, — байдуже сповіщав Богун. Він не любив цього «спільника на готове».

— Так і не дали нам ляхи, Івасю, твоє весілля одгуляти, — казав співчутливо гетьман, воліючи перейти до іншої розмови. — Вийшло так, як у тій пісні: «Рости, рости, дівчинонько, на другу весну».

— Нам ляхи не дали, то на тес ми їм дали, — спробував Богун віджартуватися. Він усе ще не міг спокійно згадувати про своє весілля. Жаль за сином, за Оксаною невігдойно ятрив серце.

— Дали і ще дамо! А тим часом вип'ємо за здоров'я молодої... Гей, джуро! Принеси нам що-небудь! — Хмельницький заходився частувати Богуну.

...Минали тижні. А ворожі табори весь час стояли бездіяльні. Король Ян-Казімір далі стягав посполите рушення: уже близько двохсот тисяч війська раховано в польському таборі, а ще й кінця не видно тому здвигу, ще продовжували надходити збройними полками нові й нові воеводства. Вся Польща виходила на бій з козаками.

Прибувала й козацька сила: в усіх кінцях України, на правому і лівому березі Дніпра безупинно формувалися полки козацькі. Вставало селянство, озброєне хто вилами, хто косами, а хто й так, лише кием та завзяттям. Сам преосвященний митрополит Іоасаф від грецького патріарха прибув благословити воїнство козацьке.

Богун нудився. Хмельницький не пускав його від себе. На всі Богуніві умовляння дозволити йому «вийти в поле» гетьман мав одну незмінну відповідь:

— Не можна. Досить, що в мене Нечая нема. А ти хочеш, щоб я Богуну позбувся?

Хитрує гетьман. Став на диво обережний. Слова зайвого не витягнеш. Гінців таємних розсилає. Послів якихось ночами приймає. Якусь таємну

гру затіяв, — кому вона здалася, коли тут ляхів скоріше треба кінчати. Так нишком ремствував Богун на гетьмана.

Проте мусив коритися. Щоб хоч трохи скоротити нудний час, він, за звичкою, цілими днями муштрував свої сотні. Коли ж муштра набридала, виїздив за табір, у гайок, пускав коня пустопаш, а сам лягав на привілії просто неба горілиць і думав про Оксану. Линув думками до Вінниці. Заплющував очі й бачив сина — таке чорнявеньке, втішно насуплене хлоп'я запально наскакує на батька: «Я козак чи не козак?»

«Козак, козак», — у голос марив Богун. З'являлася поруч опромінена своїм щастям Оксана. Срібно відзвонював її сміх. І раптом усе змінилося: сумна-сумна Оксана клала йому на плечі руки... Богун здригався, розплющував очі — і видіння пропадало... Так було не раз.

Стояв червень місяць. У глибині небесної блакиті зрідка пропливали поодинокі кучеряві хмарки. Гаряче сонце втомлено спускалося на захід. Покинувши набридлу за цілий день муштру, Богун повільно їхав полем. Золоти-

лася земля, пахтіла весняними травами. Буйні трави і запашні квіти ховали сліди минулих позаторішних боїв. Ніхто б не сказав, що на цьому лагідному полі стільки пролилось людської крові. Лише кінь, учувши попереду зарослий травами кістяк, повагом обійде. — і все. Життя бере своє. Богун дав коневі волю. Слухав, як довкола на всі лади щебетало птаство, а в голові різні думки роїлися... «Не добрати, що діється з гетьманом. Обважнів він. Дух не той. Усе вагається. Від полковників ховається. Все на самоті щось обмірковує. А ляхи тим часом сили набираються. Ой, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд! Так і цілу кампанію можна стратити. Полки за полем нудяться. Збирається в купи селянство: на власний розсуд, самочинно хліб козацький виправляють. І козаки деякі, кому не сидиться, туди ж до них пристають. Може й Іцика туди біда скортіла? Був козак — і зник немов у воду. Не такої він душі... А все ж!»

Сторожке Богунове вухо здалеку вловило кінський тупіт. Став і кінь, запряв вухами. Богун підвівся на стременах, оглядівся: вдалині з-за горба вискочив роз'їзд козацький, десятка з півтора вершників. За всіма ознаками це були козаки Кропивенського полку полковника Джеджалія.

— Чи не ляха підчепили молодці?

У козака на передньому коні впоперек сідла лежала зв'язана людина. Помітивши в полі вершника, два козаки проскочили вперед назустріч — вони, як видно, пізнали Богуну, бо зараз же дали знак іти сюди цілим роз'їздом.

— Так і є, що лях!

Зацікавившись, Богун підстрожив коня на зближення. Мундир гусарського ротмістра на зв'язаному бранцеві не викликав ніяких сумнівів: кропивенці здобули неабиякого язика.

— Бог на поміч, молодці! Де це ви вловили таку птицю?

— Тут цілий кабан, пане полковнику, — хвалилися кропивенці, раді заслужити собі похвали з уст самого Богуну.

— Бісів лях кусався. То ми його зв'язали і рота кропивою заткнули, хай нашого козацького зілля понюхає...

— А чи не задушився?

— Нічогісінько йому! Хропе!

Почувши про себе мову, бранець щосили забився на сідлі.

— Розв'яжіть його, — звелів Богун.

Козаки вмить кинулися виконувати наказ полковника: розв'язали ремінці, вийняли з рота цілий куш пекучої кропиви, звільнили руки й ноги, зсадили на землю, і перед козаками став, прокашлюючись і розминаючи дуже плечі, козак Іцик.

— Що за мара?! — здивований Богун оступився.

— Це я, пане полковнику, Іцик, — посміхався польський ротмістр, поправляючи на собі місцями подертий у такій важкій дорозі мундир. Плащ і

шолом з гордим струсєвим пером, палаш і чоботи з срібними острогами, коня — то все вже поділили проміж себе козаки.

— Де ти такий взявся? — допитував Богун, ледве вірячи собі, що перед ним стоїть справжній Іцик. Здивовані козаки розводили руками, мовчки й сторожко позираючи на свого бранця: «Чи не перевертень бува цей лях? На Богуну ману напускає...» Котрі досвідчені, на всякий випадок тримали в лівій руці шаблю: перевертня інакше не візьмеш, як з лівої руки.

— Посидів я в таборі тиждень, другий, — розповідав про свою пригоду Іцик, — така мене нудьга взяла, що хоч живим на небо лізь. Пан гетьман, думаю собі я, може бути гетьманом. Пан полковник — полковником. Вони бачили багато чого на світі... Поки вони сидять, не б'ють ляхів, то чому б мені не побачити польського круля? І вибрався я вночі на Сокаль...

— Ти був у Сокалі?

— Був у Сокалі. Відвідав своїх деяких купців і круля бачив...

— Як?

— Отак, як ми тут стоїмо, пане полковнику. Отак, як я тепер стою, — стояв я між панством. А так — проходили сам король з коронним гетьманом Потоцьким, князь Ярема Вишневецький і посланці від кримського хана...

— Посланці від хана?

— Еге ж, посланці від хана, — провадив далі Іцик. — Король навіть, так мені казали, вже умову склав. Віддав ханові все Запоріжжя, а хан йому присягнув лише вдавати, що б'ється, а то й зовсім не ставати до бою з ляхами.

— Он як!

Богун захвилювався. Зрада кримського хана докорінно змінювала становище всього козацького війська. Невже зрадив хан? Кривоприсяжний пес! Хочє в мутній воді половити рибки. Знову чамбули! татарські розбігаються по всій Україні й гірше ляха будуть нищити людей, палити й руйнувати беззахисний край... Скоріш до гетьмана! Нехай радить, коли можна щось зарадити. Скільки разів йому було казано не мати спілки з ханом? А він усе не кається... Ех, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд! Богун повернув коня до табору.

— Пустіть мені цього ляха, молодці.

Кропивенці пустили «ляха», не перечили, але коня і всього іншого віддати не змогли.

— Чи то мені все їхати, можна й пішки, — миролюбно розсудив цим разом Іцик і, все ще розминаючи набряклі від ремінців руки й ноги, охоче вирушив за Богуну до гетьмана.

У гетьманському наметі стояла урочиста тиша. Півколом біля гетьмана

Чамбул — кінний загін.

сиділи скликані полковники — Гладкий, Джеджалій, Пушкаренко, Криса і багато інших — військова генеральна рада. Мляво розтягуючи слова, говорив генеральний писар Виговський:

— Розуміючи, же в нас заноситься на велику справу повалення цілої Польщі, його ханська милість робить з того собі зручний претекст, волюючи вагатися, аби зберегти ту рівновагу поміж нами і Річчю Посполитою, яка на протязі всієї нашої історії завше оберталася його ханській милості на велику користь...

Вузенські татарські очі полковника Джеджалія спалахнули гнівом.

— Що тут довго говорити! Зраджує нас хан!

— Не зраджує, а давно вже зрадив, — різко поправив Богун, вступаючи до намету разом з Іциком.

Хмельницький обернувся, нахмуривши брови, але, побачивши Богуну, відразу пом'якшав.

— Я вже хотів цілий полк по тебе посилати. Кого це ти привів з собою? — питав здивовано, видивляючись на Іцика.

— Козак Вінницького полку, пане гетьмане. Спитай його. Він був у Сокалі і на власні очі бачив послів хана. Його ханська милість запродав нас ляхам на гурт, мов баранів, і за теє виторгував у короля собі наші запорозькі землі, — пристрасно, на докір гетьманові, вогнем пашила Богунова мова. Нестерпною задухою повіяло в наметі. Всі на мить осіли, ніби перед невідворотним ударом. Один козацький гетьман не схитнувся: сидів, неначе в землю вріс, спокійно, нерухомо, міцно, несучи на собі весь тягар майбутніх небезпек.

— Підійди сюди, козаче, — голос гетьмана був рівний, як завжди.

Іцик безбоязно підступив ближче.

— Розкажи нам, що ти бачив і чув у Сокалі?

— Те, що пан полковник каже, пане гетьмане. Чув я ще, — розповідав далі Іцик, — мурза Нечах радив ляхам сидіти в Сокалі, і ляхи були його послухали, а як приїхали посли ханські, він і посміявся перед ними: «Не годяться ляхи воювати з козаками, бо всі вони страхополохи, а місце їм під Сокалем тісне й незручне, нехай хан скоріше нападає...» Посли те панам довели, і пани того мурзу взяли до Варшави, а самі врадили усім військом вийти з-під Сокаля на зручніше місце.

— Шкода, то був наш мурза, — пожалкував за мурзою гетьман. — А ще що?

— Корець вівса у ляхів двадцять злотих, а був два. Хліба, паляниці білої й за сто злотих не найти. Біда кругом страшна...

Іцик не встиг доповісти всього гетьманові. До намету вскочив закурений дорожнім пилом сотник.

— Пане гетьмане, ляхи рушили всім військом з-під Сокаля на Україну. Трьома відділами йдуть...

Сотник готувався розповісти, куди саме рушило королівське військо, а в наметі перед гетьманом уже схилявся другий гонець, мурза татарський.

— Великий володар Криму, пан і господар орд кайсацьких та буджацьких, милостивий і могутній хан Іслам-Гірей, виконавець волі пресвітлого аллаха, нехай по всій землі славиться його ім'я, посилає вельможному панові гетьману з дороги своє братерське привітання...

— Дякую його ханській величності. Як здоров'я мого брата великого хана?

— Великий хан здоровий, нехай множаться діла його і слава на благо довгих літ, і питає про здоров'я вельможного пана гетьмана.

— Слава богу!

— Великому аллахові слава! Ще до того, як простелеться ніч, великий хан буде радий поєднатися з тобою.

— Пес! Шалений пес! — нишком вилаявся по-татарськи Джеджалій. Гетьман грізно повів оком.

— Ми раді привітати його ханську величність як нашого вірного спільника. Мурза неспокійно шарив своїми маленькими татарськими очима по обличчях, намагаючись пізнати, знають вони чи не знають, що намислив хан? Але всі обличчя були стримані, суворі, непроникні.

В козацькому таборі по знаку гетьмана сурмили зустріч ханові. Богун горів: він уявляв собі порізнені на відділи, розтягнене в дорозі польське військо. Ударити кіннотою... Загнати у волинські болота між Сокалем і Берестечком...

— Поїдемо зустрічати хана, — наказував гетьман. — Годилося б ударити на ляхів, але хан зараз болячка більша, ніж ляхи.

І Богун, як і завжди, звіряючись на гетьмана, мовчки скорився. Наглядати за рухом польського війська був посланий полковник Криса.

Звиваючись між волинськими лісами, низинами і багнами, повільно котить свої тихі води річка Стир. Під Берестечком Стир виходить на велику рівнину, приймає до себе хоч і меншу, але більш обсажену болотами річку Пляшову; між ними на широкому просторі рівнини поросли молодий ліс і незаймані зелені луки. Сюди саме й поспішали обидві ворожі сили. Король випередив козацького гетьмана. Королівське військо на день раніше перейшло на правий берег Стирі. Розташувалося на вигідних позиціях і приготувалося до бою з козаками.

Був ранок. Напоєні перлистою росою, двигтіли, передивалися проти сонця барвисто-зелені простори. Парувала земля. Синім серпанком загорталася далечінь. Кругом було мирно і тихо, лише вгорі кружляли шуліки, давали знати про себе зловісним криком. Шуліки чули кров.

Козацьке військо підходило до річки Пляшової. Хмельницький в супроводі татарського хана, оточений генеральною старшиною, з невеличкого горба

спостерігав, як рухались, ховаючись у далечині, численні козацькі полки. Похмуро виглядав сьогодні гетьман. Невеселі справи. Татарський хан Іслам-Гірей стриже лукавими очима, не спускає з ока цього козацького спільника, лестоцями намагається прикрити свою чорну душу. Продав, пес, козаків! Порушив обіцяну дружбу. Коли б хоч не вдарив у спину! Думалося в дорозі заскочити королівські відділи, погромити поодинці — хан своїм приїздом перешкодив, а до того ще знайшовся якийсь свій козацький юда, попередив короля — невдача за невдачею!

Богун співчутливо позирив на хмурого, згорбленого гетьмана, що дуже постарів за ці дні.

«Даремно так хвилюється Богдан,— думав Богун.— Бити ляхів ми завжди зуміємо. І на татар, коли доведеться, ударимо. Не така вже наша справа безнадійна. Були грізніші часи...»

Козацькі полки проходили, перешиковувались, і на очах у королівського війська на широкій рівнині займали свої позиції, упираючись правим крилом у багністі береги річки Пляшової. На лівому крилі півмісяцем пішли татари. Немов дві громові тучі, ставали одна проти одної ворожі сили. Хмельницький переїхав ближче до передової лінії. Пильно і довго, приставляючи раз у раз до очей підзорну трубу, вдивлявся він у далечинь, туди, де чорніло, обіймаючи велетенськими крилами обрії, ненависне польське страховище, панство з усієї Польщі. Триста п'ятдесят тисяч оружного жовнірства вело панство за собою.

— На, подивись,— запропонував Богунові.

Богун підніс до очей підзорну трубу. Тепер на широкій рівнині виразно стало видно добре озброєну, вистроєну до бою, велетенську живу шахівницю. Кінні хоругви чергувалися з пішими відділами, захищали одне одного. У центрі, як завжди, стояли гармати. Перед гарматами — панцирні полки. На лівому крилі видно було поповнені полки Калиновського і штандарти панцирних гусарів князя Яреми Вишневецького. На правому — поміж поляками стояла суміш найманих ландскнехтів — угорців, шведів, німців, з ними чергувалися полки литовські. Богун передав трубу.

— У лоб не можна бити, не проб'ємо.

— Почекаємо, подивимось.

Хмельницький дав наказ отаборитися. Втолене швидким маршем козацьке військо окопувалося. Поляки мовчали. На переді, перед польськими окопами, гарцювали окремими купками татари. Вони шукали прикмети, що явила б ханові удачу в наступній битві. Татарський богатир, звіроподібний мурза, вихвалявся на коні перед окопами, глузуючи, показував панам свою силу. Ударило три постріли. І мурза звалився, упавши головою до татарських чамбулів.

— Погана прикмета!

— Не буде ханові удачі!

Татари відійшли на свої становища.

День минув для козаків спокійно. Надходила ніч. Козацький табір лагодився спочивати. Багряно горіло небо відблисками десятків тисяч розкладених на ніч вогнищ в обох таборах ворожих армій. З ворожої сторони доносився невиразний гомін сотень тисяч голосів, чути було іржання коней, голосно перекикалася виставлена на ніч передова варта.

Богун стояв у роздумі біля свого намету. Клятий хан! Безчесний виродок! Зібрав своїх полохливих мурз і радиться, як йому вгородити ніж у спину козакам... Чи пощастить Богданові відвернути лиху долю? Уговорити хана не ламати дружби? Бідна Україна! Нема в тебе друзів при лихій годині. Москва, народ одної віри православної, якби подала руку...

Москва, народ одної віри православної, якби подала руку... — Пане полковнику! — перетяв Богунові розмисли козак Голобля. — Там якийсь козак у нашій сотні. «До Богуна, каже, мені пильно треба», добивається...

— Веди його сюди!

«Можє, який новий наказ від гетьмана?» — подумав занепокоєно Богун, готуючись до найгіршого, що може бути в такому стані. Голобля не забарився. Він вів за собою зовсім молодого на вигляд козака. Богун ступив їм назустріч.

— Що скажеш, козаچه?

— Мені треба полковника Богуна, — несміливо ламаною мовою озвався молодик.

Богуна не здивували ні ламана мова, ні тонкий, майже дитячий голос. Це міг бути дрібний шляхтич, а їх біля Виговського, як мух, крутиться.

— Я полковник Богун. Кажі, чого тобі треба?

— Маю до пана полковника таємно...

— Ходи сюди, — не став далі слухати Богун і повернув до свого намету. Чи то від світла, чи від чого іншого, але юнак з примруженими очима і мовчки, з якоюсь дивною для хлопця цікавістю дивився Богунові в обличчя.

— Забув, за чим посланий, чи що? — посміхнувся повеселілий Богун, несамохіть придивляючись до юнака. Той заперечливо похитав головою. «Потім, немов у сні, зняв шапку. З-під шапки висипалася на плечі довга хвиляста коса, і тихий, ніжний, як шелест пелюсток чарівної квітки, голос проказав:

— Я уроджена Оссолінська.

Богун хитнувся назад: «Так от він насправді той уявний образ невідомої шляхтянки! Що їй треба? Яка пристрасть, які почуття привели її сюди, у табір ворогів?»

Дивився на випещене шляхетське обличчя принадної краси, на якому відбивалася легка втома, на тонкі стрілчасті брови, зімкнуті наївно і суворо, на трошки скривлені уста, як у вередливої дитини, що не хоче віддати не-

дозволеної іграшки, на зовучі карі очі... Точнісінько Оксана, коли вона
якось прибралась козаком! Богун прокинувся від свого зачудовання.
— Що панну привело сюди?
Панна Броніслава глибоко зітхнула.
— Я давно тебе шукала, славетний лицарю. Привело мене сюди моє серце.

Байдуже, чи буде воно стоптане тобою, чи зогрієш ти його своєю сміливістю і вогнем свого завзяття... Не криюся, є ще дещо, що мені хотілося б тобі сказати зараз, перше ніж почую власний присуд. Король дарує тебе гербом шляхетським і титулом генерала свого найманого війська.

Богун здригнувся, наче наступив на вістря шаблі.

— А ще яку ласку обіцяє мені щедрий король?

— Обіцяє тобі становище брацлавського воеводи.

— Я хотів би мати титул графа!

— Сенат Жечі Посполитої за послуги твої ойчизні, за придушення і знищення козацької реbelieї, нагороджує й затверджує на вічність за тобою титул графа...

— Годі! — м'яко перебив Богун. Він весь тремтів. — Королівська ласка до мене безмірна. Панна могла б зараз повернутися, понести королеві мою відповідь?

— Броніслава Оссолінська пронесе її крізь смерть! — палко обіцяла панна. Богун вдячно й шляхетно вклонився.

— Панні рано думати про смерть. А від мене його королівській милості й усім панам-ляхам два слова... Богун не продається!

Оссолінська зблідла. Гнів ображеної панської зверхності і неприхована злоба ворога на мить блиснула в її очах.

— Прощай, мій лицарю, — глузливо посмінулася, і ту ж мить в наметі пролунав постріл.

— За образу короля і Жечі Посполитої!

В руці шляхтянки димів пістоль. Богун навіть не схитнувся. Схований під одежею нагрудник твердої дамасської сталі надійно захищав від куль. Холоднокровно підійшов до панни Оссолінської, взяв з її тремтячої руки пістоль і стримано, суворо мовив:

— Така вона вся ваша шляхетська Жеч Посполита. Спочатку обіцяє серце, а потім дає кулю.

На постріл збіглися козаки. Шляхтянка стояла з широко відкритими очима і з жахом шепотіла:

— Серце... кулю... серце... кулю...

Першим на порозі намету став Голобля.

— Що трапилось, пане полковнику?

Богун заступив йому дорогу.

— Тут юнак грався пістолем. Випалив... Лягайте спати.

В кутку намету билосся в смертельних конвульсіях напівпритомне тіло. Панна Броніслава Оссолінська, таємний виконавець волі коронного канцлера, з остраху перед карою вжила отрути і тепер кінчала рахунки з життям. Богун вийшов перевіряти варту. Було опівночі. З річок і боліт вставав туман. Кругом стояла заспокійлива тиша. Мирним сном спочивало натружене за день козацтво. Богун проїжджав повз скутий з возів рухомий

бойовий таран, чотирикутник, прозваний козаками «вужакою», і несамохіть залюбувався.

— Побачимо, як то польська шахівниця витримає нашого «вужаку»!

— Ой не той я хміль зелений — на тички не в'юся, Нема славних козаченьків — з ляшками не б'ються!

— А де ж твої, Хмельниченьку, вороні коні?

— У гетьмана Потоцького стоять на припоні.

— А де ж твої, Хмельниченьку, ковані вози?

— У містечку Берестечку заточені в лози!

Розгром козаків був повний. Хан зрадив на початку битви. Оголене татарми ліве козацьке крило не витримало натиску королівських панцирних полків. Зрада полковника Криси відкрила ворогові центр. Козацький «вужаку» під проводом полковника Гурського, споруджений для прориву польської шахівниці, розламався на півдорозі. Хмельницький усе ще сподіваючись перетягти хана на свій бік, погнався за татарами. Богун люто відбивався. Притиснутий з рештками козацького війська до багнистого берега річки Пляшової, він третій день витримував наступ у п'ять раз сильнішого ворога. Міцно б'ються козаки. Багато полягло хоробрих. Оточений Немира з трьома сотнями засів у болотах. Боронився цілий день. Сам князь Януш Радзівіл десять раз водив свої дружини, дарував життя і волю козакам, що піддадуться, — не помогло. Твердо до кінця стояли славні лицарі-богунці.

— Брешете, ляхи! Ваша воля нам колом стоїть у горлі. Помремо при своїй козацькій волі! — І полягли всі до єдиного, не осоромивши козацької честі. Знемагала козацька сила.

Знайшлися слабкодухі, що готові були все віддати за життя. Знайшлися й такі, що ради панства проклятого, ласощів нещасних забули про козацьку честь і славу, слизняками поповзли під ноги королеві. Богун не зважав на небезпеку. Почорнілий, закурений порохом димом, з глибоко запалими очима і запеченою кров'ю на зачепленій кулею щоці, літав конем він з краю в край, розпалював лють знесилених нерівним боем козаків. І знову спалахував козацький дух, нової сили набували козаки. Дивувався ворог: «По дві голови, чи що, мають ці прокляті хлопці?..» Проте Богун розумів, що довго він не витримає. Хмельницький не з'являвся. Видимо, зрадливий хан на угоду королеві полонив, повів із собою козацького гетьмана. Тоді треба вивести полки козацькі, зберегти їх від загибелі. Вони знов розквітнуть, обростуть новою силою і знов підіймуться на славу боротьбу за рідний край... Брешуть ляхи! Не бачити панам України! Так думав Богун.

Увечері королівське військо тісним колом облягло кругом козацький табір. За річкою Пляшовою про всяк випадок стояв з дванадцятьма тисячами

воевода Ланцкоронський. Багністі береги Пляшової такі, що там ні пішки пройти, ні конем проїхати. А козаки, хвалити бога, ще не вміють літати. Про це панові воеводи добре відомо. Ланцкоронський почував себе безпечно. Над королівським військом пропливало, здіймаючись до зір, величне «Те деум»¹. Вельможне панство святкувало перемогу. Притих козацький табір, причаївся.

— Завтра обіцяю вам, панове, нарізати з Богуна чудових пасів! — нахвалювався перед своїми воеводами пан Потоцький.

Пролинула коротка літня ніч. Світало. Самовдоволено і гордо прозвучали на зорі перші королівські сурми.

— На штурм! — змахнув мечем спереду своїх гусарів князь Ярема і, охоплений бойовим шалом, перший налетів на вал козацький.

— Але, до всіх дяблунів, що це? — скрикнув уражений.

Козацький табір був порожній. Вдалині сріблястою стрічкою звивалася між неприступними берегами річка Пляшова. Останні натовпи «княшників» поспішали зійти на дві греблі, перегачені упоперек річки. А де ж Богун? Він давно вже перейшов вигачену за ніч козацькими жупанами, сідлами, попонами, возами неприступну річку і вів тепер збережені полки в глибокого краю. Міцна і впевнена була Богунова думка:

— Брешуть ляхи! Не бачити панам України!

XI

Лютый мороз забивав дух. Проте на вулицях міста Переяслава від раннього ранку було повно людей. На широкому майдані перед церквою молодцюваті довбиші все ще били в казани, хоч народу — ніде голці впасти. Народ на площі, народ на вулицях, народ на верхах будівель. Бігали діти юрбами, дражнили чоловіка божого, старого козака Оникія:

— Гопки, діду, гопки!

— Буде вам гопки, сучі діти, — відпльовувався дід. — Нехай ось вийде з церкви отой бородань, московський боярин. Він вам покаже... Канчуками, канчуками!

Вийшов із церкви пишно одягнений гетьман. Над головою бунчук, у руках самоцвітами горить важуча булава. За ним генеральна старшина в золотом тканих жупанах.

— Богун! Богун! Дивіться! — задивлялося жіноцтво на ясну і горду постать Богуна.

Московського посольства ще не видно. Не гоже їм з'являтися, нехай народ сам вирішить свою долю. Крикнув генеральний осавул, звелів мовчати. І замовкла площа, затаїла дух.

¹ Молитва: «Тебе, боже, хвалимо».

— Панове полковники, осавули, сотники, все військо козацьке запорозьке і всі православні люди! — грімив голос гетьмана на площі. — Всім вам відомо, як бог нас визволив з рук наших ворогів, що церкву божу переслідують і православну нашу віру викорінюють, щоб і ім'я наше руське на землі не згадувалося. Через те й зібрали ми сьогодні раду, явну для всього народу, щоб ви вибрали собі царя-государя, якого схочете... Перший цар — турецький. Другий — хан кримський. Третій — король польський. Четвертий — цар Великої Русі, православний. Вибирайте. Цар турецький — басурман. Не наша віра. Всім вам відомо, як він мордує наших братів-запорожців, коли попадаються до нього. Кримський хан — так само басурман. Зрадив хан нашу козацьку дружбу. Через нього багато крові нашої пролилося. Про те, як шанують нас пани польські, самі добре знаєте. А московський цар однієї з нами віри православної. Він подав нам руку. Крім його милості, царя Великої Русі, не знайдемо собі кращого господаря і пристановища собі кращого не знайдемо. Хто нам вірить, хай слухає, а хто ні — до рога вільна!

Заригнулася площа, укриваючись тисячами вільних голосів.

— Волимо під царя московського! Царя православного!

— Чи всі волите?

— Всі... Всі!

— Хай буде так! — проголосив гетьман, уклоняючись народів.

— Нехай наша дружба з Великою Руссю буде тісна й нерозривна довіку!

— Довіку! — виголошував народ.

Богун стояв з гордо піднятою головою, немов утілена в граніт перемога. В очах його горів вогонь незламного молодецького завзяття, та ще рука злегка тремтіла на руків'ї кошовної шаблі.

У2

К30

7-6-3

705-72М

Редактор В. С. Тімукіна
Художній редактор І. Ф. Манець
Технічний редактор Н. А. Тимчишина
Коректор Р. О. Кондрацька

КАЧУРА ЯКОВ ДЕМЬЯНОВИЧ
ИВАН БОГУН
Историческая повесть
(На украинском языке)

Здано на виробництво 15. III. 1972 р.
Підписано до друку 18. VII. 1972 р.
Формат 70 × 84^{1/16}. Умовн. друк.
арк. 6,81. Обл.-вид. арк. 7,35. Па-
пір офсетний № 1. Тираж 65.000.
Зам. 2-545. Ціна 84 коп.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь».
Київ, Пушкінська, 28.

Київський поліграфічний комбінат
Державного Комітету Ради Міні-
стрів УРСР у справах видавництв,
поліграфії і книжкової торгівлі,
вул. Довженка, 3.